

ЧЛАНЦИ

Мишо Лековић

ТИТО И НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКА БОРБА У ЦРНОЈ ГОРИ У ПРВИМ ДВЈЕМА ГОДИНАМА НОР-а*

Народноослободилачка борба у Црној Гори, као, уосталом, и свим осталим крајевима земље, била је непрекидно у средишту пажње Врховног штаба и Централног комитета КПЈ и њихове усмјеравајуће и руководеће активности. Својим директивама, наређењима, упутствима и инструкцијама, писменим путем и преко својих делегата, они су (нарочито поткрај 1941. и у првој половини 1942. године, у периоду када су се налазили близу Црне Горе или на њеном тлу, и били у могућности да са њеним војним и партијским руководством, па и штабовима појединих јединица, одржавају везе) значајније утицали на ток и развој народноослободилачке борбе у Црној Гори и на извођење војних дејстава, а у више наврата су интервенисали на одређене појаве и ставове у политици Партије и њеног руководства, настојећи да пруже што ефикаснију помоћ у савлађивању тешкоћа и преовладавању криза које су неминовно пратиле буран развој народноослободилачке борбе.

* На ову тему аутор је објавио неколико научних радова. Наводимо неке од њих: „Реаговање ЦК КПЈ и ВШ НОП и ДВЈ на развој ситуације у Црној Гори у току 1942“ (Историјски записи, 2—3, 1969); „Делатност ЦК КПЈ и ВШ НОПОЈ у Санџаку у децембру 1941.“ (Зборник радова: „НОР и револуција у Србији 1941—1945“, Београд 1972); „Мере ЦК КПЈ у првој половини 1942. против левог скретања у политици КПЈ“ (Југословенски историјски часопис, 1—2, 1973); „Црна Гора у плановима Врховног штаба почетком 1943“ (Војноисторијски гласник, 2—3, 1973); „Неки подаци о седницама ЦК КПЈ одржаним у Гламочу поткрај лета 1942“ (Зборник радова: „АВНОЈ и НОВ у БиХ 1942—1943“, Београд 1974); „Неки проблеми руковођења ЦК КПЈ и ВШ НОПОЈ у 1941“ (Зборник радова: „Ужичка република“, Београд 1978); „Боравак Врховног штаба и ЦК КПЈ на територији Дурмиторског НОП одреда маја—јуна 1942“ (Зборник радова: „Дурмиторска партизанска република“, Титоград 1979).

У тој активности изузетно значајну улогу имао је врховни командант Народноослободилачке војске и генерални секретар КПЈ Јосип Броз Тито, чији је допринос развоју народноослободилачке борбе у Црној Гори био непроцјењиво велики. Стицајем низа околности, он је у току прве ратне године, све до љета 1942, упутио највише директивних писама управо у Црну Гору, њеном Главном штабу и Покрајинском комитету Партије, као и штабовима појединих одреда, па и батаљона, што рјечито свједочи о његовом великом ангажовању у руковођењу народноослободилачком борбом у Црној Гори.

I

Све до 3. октобра 1941. године Тито није упутио ни једно писмо руководству НОП-а у Црној Гори, јер за то није било могућности. Везе Централног комитета КПЈ и Главног (односно Врховног) штаба НОПОЈ са војним и партијским руководством у Црној Гори нијесу, наиме, у том периоду постојале. Па ипак, и тим више, Титово интересовање за збивања у Црној Гори, за развој устанка, било је веома живо. У Црну Гору је одмах послије историјске сједнице Централног комитета одржане 4. јула, на којој је донијета одлука о устанку, односно о отпочињању оружане борбе против окупатора, упућен члан Политбироа Милован Ђилас, да би са том одлуком и директивама упознао Покрајински комитет. Располажући најширим овлашћењима Централног комитета КПЈ и Главног штаба НОПОЈ, он је имао доминантну улогу у одлучивању и руковођењу народноослободилачком борбом у њеној првој, устаничкој фази.

Прве вијести о устанку у Црној Гори и о великим успјесима црногорских устаника стигле су до Тита убрзо послије избијања тринаестојулског устанка, а пренијели су их људи који су тих дана стизали из Црне Горе. Додуше, Тито је неколико дана прије избијања устанка био информисан од Митра Бакића, члана Војне комисије ЦК КПЈ, који је стигао из Црне Горе у Београд, о спремности црногорских комуниста да покрену народ на устанак и о великим могућностима Партије и изгледима на успјешан исход борбе против окупатора. Његове оцјене су, како је Иван Милутиновић касније (у свом писму, упућеном 13. фебруара 1942. Титу) констатовао, биле „нереалне“. Милутиновић је, очигледно, мислио да су у Бакићевом извјештају биле пренаглашене могућности црногорских устаника.¹

Од свог делегата Ђиласа и од Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак Централни комитет није, све до средине октобра, примио ни један извјештај. Ђиласово писмо, писано неутврђеног дана августа (које је, према неким истра-

¹ Зборник, том III, књ. 4, док. бр. 39.

живањима, било упућено Титу по Рифату Бурдовићу, секретару Обласног комитета КПЈ за Санџак), није стигло до Тита. Тек када су у сједиште Врховног штаба у Ужицу стигли из Црне Горе Арсо Јовановић, члан Главног штаба, и Митар Бакић, и уз своје исцрпно реферисање донијели и неке материјале (Резолуцију са конференције КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак од 8. августа и Ђиласово писмо поводом те Резолуције), Тито је добио јаснији увид у стање у Црној Гори.

Ма колико био импресиониран ширином и снагом устанка, Тито, очигледно, није могао бити задовољан оним што је последице првих устаничких успјеха услиједило — осипањем устаничких редова и осеком која је, последице велике италијанске офанзиве, настала. Критички анализирајући и оцјењујући рад Покрајинског комитета у устанку, Тито је у писму, које је 22. октобра упутио Покрајинском комитету, указао на „најкрупније погрешке“: што устанак није био припремљен „политички одоздо“; што се „партизанска борба раздваја од народног устанка“; што су стваране „некакве војске и фронтови“ умјесто организовања партизанског начина ратовања; што су, последице првих пораза, наоружане масе распуштене кућама, умјесто да су стварани мањи партизански одреди. Подробније критичке примједбе и упутства требало је да Покрајинском комитету усмено пренесе Иван Милутиновић, кога је Тито упутио у Црну Гору да би тамо, као делегат Централног комитета КПЈ и Врховног штаба, руководио народноослободилачком борбом умјесто Милована Ђиласа, кога је смијенио и позвао да дође у Ужице.²

На основу нових материјала које је, вјероватно, 8. новембра добио из Црне Горе (писмо Милована Ђиласа од 29. октобра и неки „партијски и други материјал“, међу којима и примјерци листа „Народна борба“), Тито је, заједно с Едвардом Кардељом, 10. новембра упутио друго писмо Покрајинском комитету, у коме је „поново упозорио“ да су грешке Покрајинског комитета „сасвим озбиљне нарави и да је њихова брза ликвидација услов успјешног развитка ослободилачке борбе црногорског народа која је потпуно зависна од способности нашег руководства у Црној Гори“.³

У писму се поново, овога пута аналитичкије и комплексније, указује на грешке и образлажу битна питања ослободилачке борбе, њеног карактера и путева. „Ви се и сувише упуштате у апстрактна разматрања, која вас воде ка кривим закључцима“, била је прва, суштинска примједба. „Имајте у виду чињеницу да се наша борба развија у посве специфичним условима и да зато иде и својим оригиналним путевима. Не дајте да вас ту сметају разне аналогije итд.“ Затим се констатује да се Партија у Црној Гори нашла „на репу стихијског расположења народа“

² Исто, књ. 1, док. бр. 26.

³ Исто, док. бр. 93.

и указује на њену руководећу улогу и на потребу да се масама дâ јасна перспектива ослободилачке борбе, која „можда неће бити кратка него дуготрајна и тешка“. „Ми комунисти“ — наглашава се даље у писму — „нипошто не смијемо потцијенити снагу непријатеља који стоји против нас и не смијемо се заврвати неким илузијама да ће 'муњевитим ударцем' — као што ви кажете — непријатељ у нашој земљи бити смрвљен за пар дана. Наш устанак не припрема се уротнички, за одређен дан, него је то један дуготрајан процес“. Критикујући парољу о „антифашистичкој народноослободилачкој револуцији“ (која је, како је стајало у Биласовом писму уз Резолуцију Покрајинског савјетовања од 8. августа, „нужна етапа пролетерске револуције“), Тито и Кардељ истичу да је борба против окупатора народноослободилачки рат. У писму се, даље, указује да се народни устанак једино може водити „у формама партизанског рата“, који треба да буде „беспрекидан“, „трајан“, у коме ће бити „и побједа и привремених пораза, колебања итд.“; да Партија мора бити „најдоследнији поборник јединства народних маса“ и да је њена „основна задаћа на ослобођеној територији израђивање власти, и то одоздо горе“. Али, стоји потом упозорење, „у случају брзе ваше побједе немојте да проглашавате некакве републике или уставе, јер ми смо још везани за признавање Југославије итд.“. У писму се говори још и о потреби „учвршћивања наше базе у радничким и ситносељачким масама“, али и о томе да Партија не треба да се „формално, на рјечима, свуда истиче и да се тиме побуђује страх англофилских елемената“. И, на крају, писмо се осврће и на питање борбе против „реакционарних буржоаских елемената који сметају националноослободилачку борбу“. Пошто се констатује да је правилно „ударити против њих“, упозорава се да се ти елементи могу разбити „углавном само на основи народноослободилачке борбе, тј. као они који ослободилачку борбу саботирају, помажу објективно непријатељу, држе се капитулантски итд.“.

Прва писма која је Тито упутио у Црну Гору била су, дакле, критичка. Био је то израз његове бриге за што успјешнији развој народноослободилачке борбе у тој покрајини и настојања да се тој борби, конструктивним примједбама, упозорењима и директивама, пружи што већа и ефикаснија помоћ, како би пробродила тренутне тешкоће и кризе и изашла на пут убрзаног успона.

II

Тито је био увјерен у снагу и виталност народноослободилачког покрета у Црној Гори, у борбеност и велике могућности црногорских партизанских јединица, које су дошле до изражаја још у устаничким данима. Он је рачунао и на њихову спремност

да своја војна дејства пренесу и ван граница Црне Горе, свуда гдје их Партија буде упутила, гдје руководство народноослободилачке борбе Југославије, Централни комитет КПЈ и Врховни штаб НОПОЈ, буду сматрали да је нужно њихово ангажовање. Такво увјерење, које се темељило на провјереној снази црногорске партијске организације и на њеној чврстој повезаности са широким слојевима народа, било је сасвим оправдано, и Тито се није ни тренутка двоумио када је, стигавши на слободну територију западне Србије, у другој половини септембра 1941, одлучио да од црногорског Главног штаба затражи да се у Србију упуте јаче снаге црногорских партизана. Анализирајући ситуацију у Србији — гдје се устанак снажно распламсавао, попримивши широке размјере и облике крупних војних дејстава и приморавши њемачког окупатора да пред својих јединица, посадних и полицијских снага ангажује и оперативне јединице доведене из других окупираних земаља, и да примјеном најбруталнијих реперсалија и масовних злочина покуша да угуши устанак — Тито је закључио да партизанске снаге у Србији, које су биле приморане да се боре на више фронтава одолијевајући надмоћнијим њемачким трупама, појача јачим партизанским снагама из Црне Горе. Та је помоћ била нужна и због тога да би се сузбила, у зачетку осујетила, опасност од четника, који су све агресивније наступали против партизана, пријетећи да ослабе народноослободилачку борбу и изазову њену кризу. А за борбу против њих, ако она буде потребна (с обзиром на упорна настојања Врховног штаба и Централног комитета КПЈ да дође до споразума са четницима о заједничкој борби против окупатора), на црногорске партизанске снаге се могло са поузданошћу ослонити. Долазак црногорских партизана у Србију имао би, дакле, не само војничко оправдање већ и значајан морални и политички ефекат.

У духу таквих процјена и закључака, Тито је већ 3. октобра, из Крупња, у коме се задржао последије савјетовања у Столицама (на коме, узгред речено, нијесу учествовали представници Црне Горе), упутио Главном штабу за Црну Гору наређење да 2.500 до 3.000 одабраних бораца упуте у Санџак, одакле ће, пошто са санџачким партизанским јединицама очисте од непријатеља нека подручја, продужити у Србију, гдје су потребне јаче снаге.⁴ Како до одашиљања црногорских јединица није дошло у очекивано вријеме (ово наређење је стигло у црногорски Главни штаб тек након 20 дана), Тито је 22. октобра из Ужица, у већ поменутом писму Покрајинском комитету КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак, поново тражио да се упуте у Србију црногорски партизани, јер, како је нагласио, „од борбе на овој територији зависи и успјешна борба у Црној Гори и исхрана црногорског

⁴ Наређење није сачувано, али се оно спомиње у извјештају Главног штаба од 20. новембра (*Зборник*, том III, књ. 1, док. бр. 65).

народа“. Пошто је са слањем јединица требало журити, Тито је наложио да се оне шаљу сукцесивно, чета по чета, не чекајући на прикупљање цијелог континента.⁵

Сматрајући овај задатак веома значајним, приоритетним, Тито је Ивану Милутиновићу (који је требало да као најодговорнија личност замјени Милована Ђиласа, чијим радом у Црној Гори Тито није био сасвим задовољан) дао подробнија упутства, која су се тицала упућивања црногорских партизанских јединица у Србију.

Милутиновић је стигао у сједиште црногорског Главног штаба и Покрајинског комитета 5. новембра, и већ сљедећег дана се приступило ужурбаним припремама да се Титова наредба спроведе у живот, о чему је Милутиновић истог дана обавијестио Тита.⁶ Одзив бораца био је изванредно велики и само за десетак дана било је формирано девет батаљона с укупно 3.690 бораца, који су, под називом Црногорски НОП одред за операције у Санџаку, у другој половини новембра напустили своја регионална подручја и кренули за Санџак, да би, даље, наставили за Србију.

У овом писму се Милутиновић осврнуо и на критичке примједбе на рад Партије у Црној Гори, које је Тито изнио у свом писму од 22. октобра. По његовом мишљењу, стање у Црној Гори није онакво како га је Централни комитет КПЈ, на основу резолуције Покрајинског савјетовања од 8. августа и Ђиласовог писма, оцијенио, већ знатно боље.

Услиједила је потом даља преписка између Тита и Милутиновића. Нијесу, међутим, сачувана сва писма која су њих двојица размијенила у првој половини новембра. Зна се (из Милутиновићевог писма од 20. новембра) да је 2. новембра Врховни штаб упутио Главном штабу наређење, које је Милутиновић примио тек 20. новембра, али се његов садржај не може утврдити. Извјесно је, ипак, да се односило на упућивање црногорских партизана у Србију. Познато је, такође, да је Главни штаб упутио једно писмо Врховном штабу по Миловану Ђиласу, који је око 11. новембра отишао за Ужице, у које је стигао након пет-шест дана. Ни то писмо није сачувано, али се с правом може претпоставити да је и у њему било ријечи о том питању.

Ова преписка, на жалост, због спорости веза, није била довољно ажурна да би могла бити посве ефикасна. Десило се, наиме, да је дошло до ангажовања Црногорског одреда у неуспјелом нападу на Пљевља, до једне крупне војне операције за коју се црногорско војно и партијско руководство одлучило недовољно промишљено, на своју руку, мимо знања Врховног штаба, чак и супротно његовом упозорењу да се такве операције (чији је исход крајње неизвјесан а послједице неуспјеха биле би веома

⁵ Зборник, том I, књ. 3, док. бр. 26.

⁶ Исто, док. бр. 48.

неповољне) нипошто не изводе. Како се Тито сјећа, Милутиновић му је, непосредно послије одласка из Ужица за Црну Гору, када је било ријечи о упућивању црногорских партизанских јединица у Србију, набадио идеју да би било добро напасти италијански гарнизон у Пљевљима и заузети то мјесто, а затим и Прибој и Рудо, чиме ће се, како је он тврдио, створили одлични услови за повезивање ослобођених територија Србије и Црне Горе. Услиједло би потом и заузимање Пријепоља, Бијелог Поља, Берапа — читаве сјеверне и сјевероисточне Црне Горе. „Познајући његову упорност и претјерану самоувјереност, и страхујући да би он управо на том задатку могао ангажовати партизанске јединице“, написао је Тито у својим недовршеним Мемоарима, „Ја сам Милутиновићу још 25. октобра, приликом његовог одласка из Ужица за Црну Гору, изричито рекао да се не смију упуштати ни у какве ризичне подухвате као што би, рецимо, био напад на Пљевља“.⁷

Милутиновић је, ипак, остао заокупљен својом идејом. Вјероватно су га подржали у Главном штабу, гдје је такође самоувјереност потисла сталоженост и објективну процјену цјелисходности и изводљивости те идеје, односно реалних изгледа у њен успјех. О намјери да се „уз пут“ нападну Пљевља Милутиновић није ништа писао у свом писму Титу од 6. новембра,⁸ али је у писму од 20. новембра (које је, на жалост, у Врховни штаб стигло касно, када је напад тако рећи био почео и када се више ништа није могло предузети да се спријечи, односно обустави) извјештавао Тита да су тога дана из Црне Горе у правцу Санцака отпочели покрети батаљона Црногорско-санџачког одреда за операције у Санџаку, али да се они „неће моћи пребацити у Србију прије него изврше постављени задатак чишћења Пљеваља и Прибоја од италијанских окупатора“.⁹ Милутиновић је, дакле, сматрао да је одашиљање црногорских партизанских трупа у Србију „немогуће без претходног освајања Пљеваља и Прибоја“, како је дословце стајало у његовом наређењу које је 13. новембра упутио Главном штабу за Санџак, стављајући му тиме до знања да би до тих акција могло доћи и да се за њих припремати.¹⁰

У међувремену је дошло до неких догађаја који су Милутиновића и чланове Главног штаба учврстили у њиховом увјерењу о оправданости намјере да се нападну Пљевља. У Врховном штабу се, наиме, послије разбијања четника, који су били прешли у отворен напад на партизане, заузевши нека мјеста на ослобођеној територији и запријетивши Ужицу, дошло до закључка да се ситуација у Србији знатно побољшала и да стога није више нужно да им црногорски Главни штаб упути толики

⁷ *Фронт*, 26. мај 1972.

⁸ *Зборник*, том III, књ. 1, док. бр. 48.

⁹ Исто, док. бр. 65.

¹⁰ Исто, док. бр. 56.

број бораца. Тито је, у духу такве процјене, 14. новембра упутио наређење да се из Црне Горе пошаље само око хиљаду бораца, и то већином радника.¹¹

Ово Титово наређење је Милутиновићу, Бају Секулићу и Арсу Јовановићу, одговорним за ангажовање Црногорског одреда, добро дошло: закључили су да су добили у времену за остварење својих замисли. У писму које је 26. новембра упутио Врховном штабу (који га је примио тек у Дренови, првих дана децембра, пошто је напад на Пљевља већ био изведен и поразно завршен) Милутиновић је јављао да је Црногорском одреду 24. новембра наређено да се хитно упути за Ужице, али да је то наређење било повучено, пошто је стигло ново наређење Врховног штаба, оно од 14. новембра. „Овим вашим наређењем“, стајало је у Милутиновићевом извјештају, „ствар се исправља утолико што смо дали налог нашем одреду за операције у Санџаку да једним дијелом чисти Санџак, а да други дио од хиљаду партизана пребаци у Србију“. У писму су, даље, детаљно објашњени разлози због којих је требало одмах, без одлагања, приступити чишћењу Санџака: да би се партизански одреди Србије и Црне Горе спојили, да би се добиле велике резерве хране, оружја и муниције, без чега се нијесу могле стварати покретне јединице које би биле способне да се пребацују из једног рејона у други, нити изводити крупније операције, као што су напади на јаке окупаторске гарнизоне — Никшић, Колашин, Беране, Андријевицу, па чак и Цетиње. „Ово је један од главних разлога“, стајало је даље у писму, „зашто је Главни штаб НОП одреда за Црну Гору и Боку хитно приступио чишћењу Санџака од окупатора.“¹²

Разлоге који су их навели на ову крупну операцију Арсо Јовановић и Бајо Секулић, командант и политички комесар Црногорског одреда, јасно су изнијели у писму које су Врховном штабу упутили 29. новембра. Ни то писмо, наравно, није стигло на вријеме до Тита. У њему је стајало сљедеће:

„Наш одред пребацио се у Санџак. Јачина одреда: 3500 партизана (500 без оружја), 70 пушкомитраљеза, 16 митраљеза, 6 лаких бацача и 1 пјешадијски топ; метака: на пушку просечно 80, на п. митраљезу 200, на митраљезу 1000, на бацач 30, на топ 20 — резерве у муницији немамо.

Операције ће одмах отпочети.

Наша оперативна идеја:

1) Заузети Пљевља, стварајући солидну оперативну базу:

¹¹ Наређење није сачувано, али се спомиње у извјештају Главног штаба од 26. новембра (Зборник, том III, књ. 1, док. бр. 77).

¹² Зборник, том III, књ. 1, док. бр. 77.

2) По паду Пљеваља хитно заузети Прибој и Рудо, хватајући преко Бијелог Брда везу с вама, када би вам упутили тражено људство;

3) Падом Прибоја и Рудог заштити се према Вишеграду (у овоме треба и ви да нас потпомогнете), а онда наставити чишћење Санџака: Пријепоља, Нове Вароши, Бијелог Поља, продужујући дејство ка Беранама, Колашину и Андријевици;

4) Успјешно изведене, ове акције подигле би у дејство све снаге у старој Црној Гори за њено коначно ослобођење.

Са пуно оптимизма улазимо у дејство¹³.

Тако је, дакле, упркос Титовом упозорењу и, чак, његовом изричитом наређењу да се Пљевља не смију нападати, Милутиновић, одмах по доласку у Црну Гору, са Главним штабом и Штабом Црногорског одреда припремио напад на тај јаки и добро утврђени италијански гарнизон, не предузимајући чак ни уобичајене мјере за постизање изненађења. Његова самоувјереност је била толико чврста да је чак и 1. децембра, кад је напад почео и када је већ морао имати податке о јачини посаде која је бранила Пљевља, писао Титу да је штаб Црногорског одреда увјерен „да ће Пљевља врло лако пасти“ и да „снаге непријатеља у Пљевљима нијесу велике — око 3000 људи“¹⁴ За њега и чланове штаба Црногорског одреда, дакле, добро утврђени гарнизон од три хиљаде војника не представља снагу коју треба респектовати!

Напад на Пљевља је изведен 1. децембра, у првим јутарњим часовима, и завршио се, како је познато, и чега се Тито прибојавао, неуспјешно, готово поразно (погинуло је 214, а рањено 270 бораца). Посљедице овог пораза биле су исувише крупне.

Тито је за напад на Пљевља и његов неуспјешан исход сазнао тако рећи истог дана. И сам је слушао канонаду италијанских топова која је допирала до брда између Нове Вароши и Пријепоља, на коме се он нашао 2. децембра, после повлачења из Ужица, преко Златибора и санџачких села Радоиње и Горње Бистрице. Са појединостима је затим, сљедећих дана, упознат од учесника ове велике битке, несумњиво једне од највећих у нашем народноослободилачком рату: од Воја Лековића, политичког комесара Главног штаба за Санџак, Бошка Ђуричковића, Баја Секулића и Арса Јовановића, чланова штаба Црногорског одреда, који су му реферисали у Дренови и у Избичњу, селима близу Приједора, у којима се Тито, са члановима Врховног штаба и Централног комитета КПЈ, задржао у првој

¹³ Архив Војноисторијског института (у даљем тексту: Архив ВИИ), к. 1671, рег. бр. 2/2.

¹⁴ Исто док. бр. 4/4. — У документу који је објављен у *Зборнику* (том III, књ. 1, стр. 252) изостављен је тај дио текста и назначен тачкицама.

половини децембра. О нападу на Пљевља примио је и извјештаје Ивана Милутиновића и Моше Пијаде (који се налазио на Жабљаку), писане 1, 4. и 7. децембра,¹⁵ тако да је био упознат подрбно са овом операцијом.*

Тито је био веома љут што је до напада на Пљевља дошло, и кривицу је у првом реду бацио на Милутиновића. Но, иако је био свјестан тежине пораза и не малих реперкусија које ће он имати на даљи развој народноослободилачке борбе у Црној Гори и шире, Тито је био импресиониран храброшћу бораца који су напали тако јак непријатељски гарнизон. О томе ће он, много дана касније, написати:

„Напад црногорских партизана на Пљевља била је највећа партизанска акција у Југославији у току 1941. године. Упркос њеном неповољном исходу, и многим замјеркама које су се могле упутити штабу који је донио одлуку да се она изведе и који је руководио њом, она је ипак, у извјесном смислу, заслуживала дивљење. Јер велики је то био успјех наше Комунистичке партије када је могла тада, када је сва Европа била поробљена, а њемачке армије се налазиле на прилазима Москви и Лењинграду, окупити близу 4000 добровољаца и с њима кренути у напад на тако јак окупаторски гарнизон. Није се ту радило само о устаницима, људима који су се дигли на оружје да би ослободили свој крај и одбранили своја села од окупатора. Била је то у ствари, за тадашње услове, веома јака војничка групација, састављена од свјесних бораца који су, на позив Комунистичке партије, кренули из свог завичаја, из Црне Горе, да би пружили помоћ ослободилачкој борби у другим крајевима земље — у Санцаку, у Србији, свуда куда их Партија буде послала. Било је то веома значајно за даљи развитак борбе, јер је она све више наметала потребу за узајамном помоћи наших народа. Партизанске јединице из једне покрајине ићи ће у другу, што ће имати не само војни већ и политички ефекат, јер ће се тиме стварати и учвршћивати братство и јединство, основни предуслов наше побједе...

Напад на Пљевља, дакле, имао је и неких добрих страна. Прије свега, он је показао снагу народноослободилачког покрета, могућности партизанских јединица да изврше велика груписања, њихову способност и одлучност да нападају и тако јаке непријатељске гарнизоне као што је био тај град у којем се налазила главнина једне окупаторске

¹⁵ Архив ВИИ, к. 171, рег. бр. 4/4; 6/4; 7/4.

* Моша Пијаде је са доста јада и огорчења говорио о неуспјеху на Пљевљима, тражећи да се спроведе истрага и установе узроци тог пораза и утврде кривци. Па, ипак, он је инсистирао да се Пљевља поново нападну и што прије заузму, и да се цио Санцак ослободи?! Његове војничке процјене нијесу, очигледно, биле добре.

дивизије. Талијани су се још једном увјерили у храброст партизана и дошли су до закључка да се њима могу одупријети само у јаким, добро утврђеним гарнизонима. Страхујући за судбину својих посада у мањим, међусобно доста удаљеним мјестима с којима су и прије напада на Пљевља веома тешко, уз знатне напоре, одржавали везу, Талијани су одлучили да своје трупе повуку из Нове Вароши, Сјенице, Рудог, Чајничка и Горажда¹⁶.

Из Милутиновићевих извјештаја Тито је добио потпунију слику стања народноослободилачке борбе у Црној Гори. Вијести су биле повољне: послје велике окупаторске офанзиве у току лjeta и осеке у устанничком покрету, народноослободилачка борба се поново распламсала и створени су многобројни партизански одреди који изводе успјешна дејства против окупатора; италијанске трупе су потиснуте у веће утврђене гарнизоне, а њихове посаде веома тешко, уз знатне губитке, одржавају међусобну везу; окупатор врши репресалије, али тиме не може да ослаби морал и борбено расположење бораца и народа. „Расположење је у народу одлично“, писао је Милутиновић. „Дух борбености диже се из дана у дан, а нарочито у овим мјестима и крајевима кроз које су пролазили наши партизани на путу за Санџак. Пролазећи кроз мјеста која у јулском устанку нијесу учествовала, они су направили такав утисак снаге и дисциплине да се сада људи масовно јављају у партизани и траже да се ставе под команду Главног штаба“.

У извјештајима су биле наведене значајне борбе које су у другој половини новембра водили партизански одреди на својим територијама, постигавши запажене успјехе: убијен је, рањен и заробљен велики број италијанских војника и официра; запlijењена је знатна количина оружја и ратне технике, између осталог и неколико тенкова.

III

Закључивши да је ситуација у Црној Гори повољна и да су услови за повратак у Србију, бар до пролећа, неповољни, Врховни штаб је одлучио да са новоформираном 1. пролетерском бригадом (у коју су укључена два црногорска батаљона) крене у источну Босну, како би пружио непосредну помоћ тамошњим партизанским јединицама које су, под утицајем четничке пропаганде и њихове деструктивне дјелатности, биле захваћене кризом.

Управо пред одлазак из Нове Вароши Тито је написао опширно директивно писмо за Покрајински комитет КПЈ за Србију, у коме су третирана и нека питања која су могла бити од

¹⁶ *Фронт*, 26. мај 1972.

користи и за Покрајински комитет КПЈ за Црну Гору. Тито је стога одлучио да један примјерак писма упути том комитету, уз напомену да многи задаци постављени пред партијску организацију у Србији важе и за партијску организацију у Црној Гори.¹⁷ (Писмо ће бити упућено 21. децембра.)

Занимљива су била она мјеста у директивном писму у којима су дате оцјене међународних политичких односа и политичких заостравања и диференцијација до којих је у посљедње вријеме дошло у земљи, дијелом и због промјена у тим односима. Оцјене Централног комитета биле су веома актуелне, јер се у њима добрим дијелом могао добити одговор на питање зашто је дошло до оштре политичке конфронтације са снагама које су, организујући своје (четничке) војне формације и повезујући се са окупатором, ступиле у отворен сукоб са народноослободилачким покретом.

Закључци, оцјене и задаци истакнути у овом директивном писму били су, природно, одраз степена обавијештености и сазнања Централног комитета. Ако се с правом може примјетити да је потцијењен пораз у Србији и да се доста нереално гледало на могућност упућивања партизанских снага у Србију и на њихова офанзивна дејства, онда је томе био разлог недовољна, а могло би се рећи и нетачна обавијештеност о правом стању у Србији последице повлачења главнине партизанских снага, о размјерама претрпљеног пораза и о правој снази квислинга и четника. И даље: ако се у оцјенама Централног комитета могло наслутити извјесно прецјењивање побједа Црвене армије у тек започетој зимској офанзиви код Москве („налазимо се на прекретници у међународним политичким односима“, „побједама Црвене армије на Источном фронту постало је читавом свијету јасно да је Хитлеров војнички и политички слом неминован и близак“, „побједе Црвене армије на Источном фронту стварају перспективу брзог слома Хитлерове тираније у Европи“ итд.) — то је, с обзиром на тадашње околности, било сасвим логично и природно. Оптимистичке изјаве Стаљинове о побједоносном завршетку рата у току 1942. године и успјешан развој офанзиве Црвене армије код Москве потхрањивали су увјерење у брзи слом фашистичких армија. Да се ближи одлучујућа етапа борбе, у Централном комитету су могли закључити и по томе што се домаћа буржоазија веома активирала на линији борбе против народноослободилачког покрета, што је дошло до одвајања и издаје четника и њихове спреге с окупаторима, што је — како је оцијењено — настао процес класне диференцијације. Отуд, природно, и бојазан за дотадашње тековине народноослободилачке борбе и одлучност да се спријечи организовање и јачање четника, који су, у то није било сумње, били главни ослонац буржоазије у њеним претензијама за поновно успостав-

¹⁷ Архив ВИИ, к. 1641, рег бр. 11/30.

љање власти, односно очување старог друштвеног поретка. То је и изражено у поменутом писму:

„... показују се већ знаци да се реакционарне снаге империјалистичких земаља окупљају како би разоружале националноослободилачке покрете који ничу из народних дубина и покрећу незадрживе револуционарне енергије... у посљедњим данима примјећује се све веће уједињавање четничких формација свих боја на платформи борбе против наше Партије... реакционарни великосрпски центар опасан је за све народе Југославије јер се у њему несумњиво ствара сутрашњи главни непријатељ ослободилачке борбе народа Југославије, а данас је главно упориште окупатору најодлучнија борба против тог центра главна је политичка задаћа наше Партије у Србији“ итд.

У тој борби, поготово у њеној другој етапи, која је, како се сматрало, непосредно предстојала, Партија је главни ослонац морала тражити у радничким и сиромашним сељачким масама. О томе је у писму стајало:

„Партија мора руководити диференцијацијом која је почела оштрије да се манифестује у масама... задаћа наше партијске организације јесте да учвршћује радничко-сељачко језгро у националноослободилачком фронту, које ће једино спречити да реакционарни буржоаски елементи искористе плодове народне борбе у своје противнародне сврхе. с обзиром на развитак будућих борби препоручује се формирање појединих чврстих радничких чета и батаљона који ће бити ударна песница партизанских снага у Србији... од брзине и еластичности, од одлучности у решавању тих задатака зависи успех наше борбе у идућој етапи која се пред нама отвара“.

Па ипак, упркос наведеним чиниоцима који су наводили на оријентацију да се у борби тражи ослонац на оне снаге које су по својој класној припадности најближе циљевима Партије (радњаштво и сиромашно сељаштво), Централни комитет је упозоравао да се треба клонити застрањивања која би сузила покрет, одузела му ширину и довела у сумњу његов народноослободилачки карактер, а тиме ишла на руку буржоазији, која је тај покрет приказивала искључиво као комунистички, револуционарни. И у овом директивном писму Централног комитета, поред упозорења на процес класне диференцијације и на потребу за ослоном на Партији блиске слојеве друштва — раднике и сиромашне сељаке — истакнуто је да је основни задатак Партије борити се „истрајно и са не мање одлучности као и до сада за јединствени националноослободилачки фронт“ и да треба „ојачати борбу за слогу и јединство народа Југославије против окупатора“.

Ставови изнијети у овом директивном писму одражавају несумњиво оцјене и закључке са сједнице Централног комитета КПЈ одржане неколико дана раније, 7. децембра, у Дренови, код Пријепоља. На њих се осврнуо и Тито у својим „Сабраним дјелима“, оцијенивши да је дужан да их објасни. Коментаришући, наиме, једно своје писмо упућено крајем децембра 1941. године Главном штабу НОПО за Црну Гору и Боку, у коме су поновљени исти ставови о „другој етапи“, он је навео да је крајем 1941. и у току прва два мјесеца 1942. године у Централном комитету КПЈ постојало увјерење да је слом фашистичких сила близак и да ће се рат завршити 1942. године. Мада, како каже, лично није дијелио то мишљење, Тито истиче да је у директивним писмима, која је тих дана упутио партијским руководствомима, истицао такво увјерење. Образлажући то даље, он каже:

„Сигурно је да је такав наш став био мотивисан и жељом да се поробљени народи наше земље подстакну да истрају у започетој борби и да им се отворе перспективе што скорије побједи. Међутим, из таквих оцјена и из чињенице да су се у нашој земљи против народноослободилачког покрета одиста почеле активизирати и обједињавати под шкутом окупатора све реакционарне снаге, појавила су се и гледишта да долази до све оштрије класне диференцијације и да предстоји „друга етапа“, тј. етапа обрачуна с класним непријатељем, како су почели да схватају поједини другови. Таква гледишта, која су се на извјестан начин манифестовала већ у јесен 1941. године, нарочито су дошла до изражаја у Црној Гори, у једном дијелу Херцеговине и дјелимично у неким другим крајевима пријетећи да линију народноослободилачке борбе скрену у погрешном правцу“.¹⁸

На путу из Санцака за источну Босну, према Рудом, у коме се намјеравао задржати дан-два да би и званично формирао 1. пролетерску бригаду, Тито је добио још неке вијести о ситуацији у Црној Гори. Радило се, вјероватно, о извјештају Ивана Милутиновића, писаном 11. децембра. У њему је највише ријечи било о неуспјелом нападу на Пљевља. Титову пажњу су привукле вијести да су се и у Црној Гори, нарочито у срезовима андријевичком и беранском, почеле организовати контрареволуционарне снаге, које су, за своју непријатељску активност, врло успјешно искористиле одсуство партизанских јединица упућених у Санцак, као и пораз на Пљевљима. Наводећи имена истакнутијих вођа тог реакционарног покрета, Милутиновић је извјештавао да су они боравили на Цетињу код генерала Пирција Биролија „ради добијања инструкција и оружја ради извођења акција против народноослободилачких одреда“. У писму је даље стајало да су предузете мјере да се у зачетку онемогући

¹⁸ Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*.

дјелатност тих реакционара и противника народноослободилачког покрета, користећи се при том искуствима из Србије: „одлучном борбом против свих оних који се покривају плаштом народноослободилачке борбе, а у ствари су агенти и слуге непријатеља“.¹⁹

Милутиновић је, даље, обавјештавао да је 7. децембра одржано савјетовање Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак, на коме су, у духу критике које је Централни комитет КПЈ упутио у својим писмима од 22. октобра и 10. новембра, анализирани стање у партијској организацији и грешке и поуке из јулског устанка и постављени нови задаци у односу на новонасталу ситуацију. Тита су несумњиво занимали закључци тог савјетовања, али о њима није било ријечи у Милутиновићевом писму. Напоменуо је, додуше, да ће о њима ускоро опширније писати.

Осамнаестог децембра пред вече, у селу Касидолима Тито је примио Пека Дапчевића, члана Главног штаба НОП одреда за Црну Гору и Боку, који је од стране Главног штаба упућен да испита околности у вези са нападом на Пљевља и да Врховном штабу поднесе извјештај о стању у Црној Гори.

На основу Дапчевићевог исцрпног реферисања Тито и остали чланови Врховног штаба и Централног комитета који су били с њим (Кардељ, Ранковић, Жујовић, Рибар) употпунили су увид у прилике у Црној Гори. Тито је дао оцјену тог стања и нарочито указао на потребу сузбијања, још у зачетку, активности непријатељских контрареволуционарних снага.²⁰ Титове ријечи су се Дапчевића дубоко дојмиле и он их је мјесец дана касније, на савјетовању штаба Ловћенског НОП одреда са командантима и политичким комесарима батаљона, одржаном 20. јануара, пренио. У записнику са тог савјетовања о томе је остало записано сљедеће: „Он (П. Дапчевић — примј. М. Ј.) износи ријечи врховног команданта друга Тита да се налазимо на прагу друге етапе борбе и објашњава то приказом ситуације на Источном фронту, борбама у Србији, политиком Енглеске и нове југословенске владе и радом разних петоклонашких елемената, нарочито четника у Србији и у понеким крајевима Црне Горе“.²¹

Након формирања 1. пролетерске бригаде, које је обављено 21. децембра у Рудом, Тито је са члановима Врховног штаба и Централног комитета и у пратњи дјелова те бригаде продужио у источну Босну, ка Романији, јер је тамошњим партизанским јединицама, захваћеним кризом услед разбијачке четничке активности, требало пружити помоћ. Претходно је, ноћ уочи поласка из Рудог, упутио писмо Покрајинском комитету КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак. Тито је, наиме, из материјала који је 21. децембра примио из Црне Горе (писма Ивана Милути-

¹⁹ Зборник, том III књ. 4, док. бр. 11.

²⁰ Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, том VIII, Београд 1979, стр. 49.

²¹ Биро Вујовић, *О лијевим грешкама КПЈ у Црној Гори у првој години НОР-а*, Историјски записи, књ. XVIV, св. 1, Титоград 1967, стр. 79

новића од 14. децембра и Закључака Савјетовања Покрајинског комитета одржаног 7. децембра)²² закључио је да се у раду партијске организације у Црној Гори, упркос критичким примједбама изнијетим у новембарском писму, још увијек уочавају појаве искривљавања политичке линије. У посљедње вријеме дошло је до неких појава тзв. „лијевог“ застрањивања, што је озбиљно забринуло Тита и остале чланове Централног комитета који су се налазили с њим. На њих је требало скренути пажњу Покрајинском комитету, јер би оне, уколико се не би спријечиле, могле нанијети озбиљне штете народноослободилачкој борби у тој покрајини и шире. Тито је, стога, у име Централног комитета КПЈ, упутио Покрајинском комитету писмо у коме је указао на његове „ултралијеве“ грешке у читавом низу питања политике Партије.²³ По његовој оцјени, изнијетој у писму, Покрајински комитет је стално понављао грешке и ишао из једне крајности у другу. Нагласио је, без устручавања, да су у те грешке падали чак и другови који су од стране Централног комитета КПЈ били упућени у Црну Гору да би партијском руководству пружили помоћ у спровођењу и „очувању правилне политичке линије Централног комитета“. Пријекор је, дакле, упућен и члановима Политбироа ЦК КПЈ Миловану Ђиласу и Ивану Милутиновићу.

У писму је Тито даље указивао и на погрешно схватање да су партизански одреди „оружана сила Партије“, чиме се „партизанским јединицама даје уско класно обележје“, што је у супротности с настојањима Партије да у борби против окупатора и његових слугу окупи све искрене родољубе, да прошири базу те борбе. Таквим схватањима, по Титовом мишљењу, Покрајински комитет је упрошћавао и неправилно третирао став Централног комитета КПЈ о руководећој улози Партије у партизанским одредима, јер је партијску организацију сводио на „ниво помоћног органа партизанске војне акције“, а њену руководећу улогу замјењивао представником Партије у војним руководствомима. Крупну политичку грешку, како је Тито оцјењивао, Покрајински комитет је праврио и у односу на народноослободилачке одборе, које је сматрао као органе партизанских јединица. То је, како је стајало у писму, била „сасвим неписмена политичка грешка“, несхватање да су народноослободилачки одбори „основна организациона форма преко које се дижу масе на народни устанак, преко које се остварује политичко руководство Партије у том устанку, преко које народне масе остварују своју демократско-револуционарну власт под руководством Партије“. Тито је упозоравао даље: „Оружане партизанске јединице су оружани органи те власти, а не обратно — народноослободилачки одбори органи партизанских јединица“

²² Зборник, том II, књ. 2, док. бр. 59; том III, књ. 4, док. бр. 19.

²³ Исто, том III, књ. 1, док. бр. 168.

Уз писмо Централног комитета КПЈ, односно Титово, упућено је и директивно писмо Централног комитета СКОЈ-а, у којем су дата упутства за рад омладинске организације, као и копија већ наведеног писма које је Централни комитет КПЈ послао Покрајинском комитету КПЈ за Србију. У том писму је, како је већ наведено, указано да се приближава одлучујућа етапа борбе, да је дошло до процеса класне диференцијације и да је главна политичка задаћа Партије најодлучнија борба против четника, који су се издвојили из устанничког покрета, ступили у спрегу са окупаторима и постали главни ослонац буржоазије.

Титова децембарска директивна писма била су несумњиво значајна за дјелатност Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак у наредном, веома сложеном периоду народноослободилачке борбе, када је она запала у озбиљне тешкоће, разбуктавши се у грађански рат. Својим критичким примједбама на извјесне ставове и праксу политичке линије коју је Покрајински комитет спроводио, Тито, односно Централни комитет, несумњиво је помогао да се уоче и исправе погрешна гледања која су могла изазвати сужавање платформе народноослободилачког покрета. Међутим, то такође треба истаћи, укључујући да народноослободилачка борба улази у „другу етапу“ и инсистирање на продубљивању класне диференцијације нијесу, мора се признати, доприносила преодолијевању „болести левичарства“. Напротив, таква упозорења су могла само рађати нове нејасноће, забуне и дилеме у погледу практичног спровођења политичке линије Партије. У тим директивама, као и у неким које ће услједити, било је, дакле, доста контраверзности.

IV

За вријеме краткотрајног задржавања у Међеђи, на путу из Рудога за Рогатицу, Тито је, из писма које је командант Романијског НОП одреда упутио штабу Дурмиторског одреда, сазнао за захтјев да се у источну Босну упуте црногорски партизани да би пружили помоћ у сузбијању четничке акције. „Доласком партизана из Црне Горе“, стајало је у писму, „зауставило би се прелажење партизана четницима и спријечило би се оно што се десило у Србији“. И, даље: „Потребна нам је безусловно ваша помоћ. Босански сељак има велико повјерење у Црногорца као борца и правог Србина, и када би му се могло из уста самога Црногорца доказати да у Црној Гори нема четника него само партизана, и када би уза се видио макар и 10 Црногораца, подигао би му се борбени дух, вратило самопоуздање... Важно је да ваши батаљони наступе у Босни онако како смо ми другове Црногорце приказали, тј. као партизане у правом смислу ријечи“.²⁴

²⁴ Исто, том IV, књ. 2, док. бр. 87.

Тито се сагласио са тражењем штаба Романијског одреда, јер је и сам сматрао да је источнобосанским јединицама требало пружити што већу и ефикаснију помоћ. И овога пута је, исто као и у току јесени, када је слична помоћ била потребна српским партизанским јединицама, сматрао да такву помоћ могу пружити црногорски партизани. Стога је 25. децембра упутио штабу Дурмиторског одреда наређење да у источну Босну одмах упути два батаљона јачине по 250 бораца, један у правцу Калиновика а други ка Фочи и Горажду, гдје ће, заједно с Калиновичким НОП одредом, изводити дејства према упутствима његовог команданта. „О важности вашег присуства у овом дијелу Босне није потребно овдје говорити“, стајало је у Титовом наређењу, „јер ће те ваше операције бити од велике важности и за исхрану неких наших црногорских предјела, а нарочито наших база у Жабљаку“.²⁵

Инсистирајући на што бржем упућивању тражених батаљона Дурмиторског НОП одреда, Тито је 28. децембра из Рогатице, у коју је стигао три дана раније, упутио наређење Главном штабу за Црну Гору и Боку, затраживши да се у источну Босну упути најмање 1500 црногорских партизана. „Долазак у Босну ваших јединица“, истицао је Тито, „имао би огромно морално дејство, јер босански народ је већ сада ваше црногорске батаљоне из Пролетерске бригаде дочекао с огромним одушевљењем“.²⁶

Обавештавајући о стварању 1. пролетерске бригаде, Тито је у писму упознао црногорски Главни штаб са намјерама Врховног штаба да се створи „више пролетерских бригада у разним покрајинама које ће бити способне извршити све задатке који се стављају не само данас пред нас него и у другој етапи борбе“, а то је значило — у етапи обрачуна с класним непријатељем. Овакви ставови су, као што је већ речено, допринијели да у политици црногорског партијског руководства, у којој су се, иначе, већ осјећали тонови радикалнијег класног заоштравања, дође до виднијег испољавања тзв. лијевог скретања.

За вријеме боравка у источној Босни, на територији Романијског и „Звијезда“ НОП одреда, Врховни штаб и Централни комитет КПЈ су били заокупљени проблемима који су се тицали источне Босне (савјетовања у Рогатици и Иванчићима, сједница Централног комитета КПЈ у Чевљановићима) и успостављањем веза са руководством у другим крајевима земље, са којима је она већ дуже времена била у прекиду (са Хрватском, Словенијом, Србијом, Војводином, Македонијом). Главном штабу за Црну Гору Тито је 10. јануара из Чевљановића упутио једно писмо, али се о његовом садржају, будући да није сачувано, не може знати. Судећи по одговору Главног штаба, извјесно је само

²⁵ Исто, том III, књ. 1, док. бр. 176.

²⁶ Архив ВИИ, кут. 171, рег. бр. 2/1.

да је Врховни штаб тражио „да се пребаци један број партизана у Босну“.²⁷ Вјероватно се радило о плановима Врховног штаба за продор јачих партизанских снага у индустријска и рударска подручја у долинама ријека Босне, Ставње, Криваје и Спрече, у ком циљу би добро дошле и снаге из Црне Горе. Главни штаб за Црну Гору је, међутим, својим писмом од 30. јануара обавијестио Врховни штаб да због ситуације у Црној Гори (јачања четника и опсаде Никшића) не може упутити тражену помоћ. „За сада не можемо никакву помоћ послати, а чим би се ослободио Никшић, одмах бисмо један дио људства пребацили према Босни“, стајало је у његовом писму.²⁸

Офанзива њемачких и усташко-домобранских трупа у другој половини јануара осујетила је, међутим, те планове и приморала Врховни штаб и Централни комитет да се ужурбано повлаче на југ, у италијанску окупациону зону (у предию Јахорине, а потом у Фочу). Та је офанзива створила посебне тешкоће и онемогућила Титу да за тих петнаестак дана, колико је трајала, одржава везе са руководством широм земље.

Благовременим повлачењем преко Романије, Гласинца и Праще, Врховни штаб се нашао на безбједном терену, ван непријатељског обруча, и био је у могућности да стигне у Фочу, коју су тих дана ослободили батаљони Дурмиторског одреда. Показало се, наиме, колико је оправдано било њихово упућивање у источну Босну: они су изненадним појавом изазвали забуну у четничким редовима, протјерали их са читавог подручја горње Дрине, ослободили Фочу, Горажде, Устиколину и Чајниче и, заједно са 1. пролетерском бригадом, Калиновичким НОП одредом и партизанским и добровољачким јединицама које су убрзо формиране на том подручју (дијелом добровољним ступањем а дијелом мобилизацијом), створили и учврстили велику слободну територију у ширем рејону југоисточне Босне, која ће бити повезана са слободним територијама у Црној Гори, Херцеговини и Санџаку и постати највеће и најјаче упориште народнослободилачког покрета у прољеће 1942. године.

V

Чим је стигао у Фочу, Тито се веома заинтересовао за развој ситуације у Црној Гори и Санџаку, јер су догађаји у тим покрајинама, у којима је дошло до неочекивано брзог јачања четника, привукли његову пажњу. Врховни штаб и Централни комитет су, наиме, у великим успјесима које је НОП у Црној Гори пред крај 1941. постигао видјели реалну могућност да се на њеној територији створи јако упориште, са којег би се утицало на разгарање народнослободилачке борбе у сусједним области-

²⁷ Зборник, том III, књ. 4, док. бр. 28.

²⁸ Исто.

ма Босне и Херцеговине и са којег би се на прољеће кренуло у Србију, а у снажном јачању црногорских партизанских јединица видјели су снагу која ће помоћи да се заустави процес осипања партизанских одреда у сусједним областима источне Босне. Због тога, и тим више, они су са забринутошћу гледали на погоршање ситуације у тој покрајини, за коју су били увјерени да је потпуно у рукама Партије.

Још док се налазио на путу за Фачу, Тито је 24. јануара примио писмо Главног штаба НОП одреда за Црну Гору и Боку од 11. јануара, у коме је дат преглед ситуације у Црној Гори: јављало се о успјешним борбама око блокираног Никшића, Подгорице и Цетиња, о ослобођењу Грахова, Лијеве Ријеке, Колашина и Матешева, али и о јачој активности четника, нарочито у срезовима андријевичком и беранском. У писму је, даље, стајало да је ситуација у Црној Гори таква да се из ње не могу извучити снаге да би се упућивале у друге крајеве, како је то тражио Врховни штаб.

И из извјештаја Штаба Црногорско-санџачког одреда од 15. јануара Тито је добио обавјештења о активности четничких група, али и увјеравање да политичка ситуација на њиховом терену није слаба и да ће утицај четника бити потпуно спријечен.

Појава четника у Црној Гори није у Врховном штабу у први мах схваћена сувише озбиљно, јер се вјеровало да они у Црној Гори не могу наћи већег ослонца у народу, поготово у вријеме кад су се и у Србији и у источној Босни демаскирали као слуге окупатора.

У писму које је 30. јануара упутио Главном штабу за Црну Гору и Боку, Тито је дао оцјену четничког покрета и његових изгледа, за коју се не може рећи да је била довољно реалистичка:

„Из вашег писма се види да се појавила доста велика активност неких група бивших југославенских партија. Требало је ипак нагласити у писму које су то партије и у чему се састоји та активност. Ако се та активност састоји у томе што остаци тих партија стварају неке четничке групе, онда то није тако опасно, јер је невјеројатно да би они могли постићи у Црној Гори неки успјех у стварању четничких група сада када су се четници у Србији и у Босни потпуно раскринкали као обичне окупаторске слуге... Покушај агената Драже Михаиловића у Словенији, у Босни, у Србији итд. да створе неку јачу војну формацију потпуно је скрахирао...“²⁹

Оцијенивши да су се четници отвореном сарадњом са окупаторима раскринкали у народу као непријатељи народноослободилачке борбе, Тито је, ипак, указао на потребу да се свака њихова активност у зачетку уништи и силом спријечи, а њихове

²⁹ Исто, том II, књ. 2, док. бр. 138.

вође без милости ликвидирају. „Свако стварање неких нових формација у Црној Гори, поред партизанских, значи уношење раздора у црногорски народ и слабљење његове ослободилачке борбе“ — упозорио је он црногорски Главни штаб.

Послије неколико дана, 12. фебруара, у Врховни штаб је стигао још један извјештај Главног штаба за Црну Гору и Боку, писан 30. јануара,³⁰ у којем се говорило да је у Црној Гори почела братоубилачка борба, да четници мучки нападају партизанае и да се стављају у отворену службу окупатора. Ситуација у Васојевићима је постала таква да су тамо морале бити упућене партизанске јединице из других крајева Црне Горе да би помогле у уништењу четника. У писму је, даље, стајало да је окупатор потиснут у неколико гарнизона које партизанске снаге успјешно држе у блокади. Посебно је указано на велику nestaицу хране, која доводи у питање исхрану војске и становништва.

И у Санцаку су се све видније почели јављати четници. Штаб Црногорско-санџачког одреда је 2. фебруара упутио извјештај (који је Тито примио 7. фебруара) да су се четници појавили у бјелопољском срезу и да су избацили партизанае из Шаховића.³¹ Тај штаб је најприје потцијенио опасност од четника, јавивши да ће они сигурно бити ликвидирани. Међутим, догађаји су га присилили да врло брзо промијени своје мишљење. У другом извјештају од 5. фебруара штаб Црногорско-санџачког одреда јавља да су четници овладали великим дијелом бјелопољског среза, да се партизанске јединице у том рејону осипају и прелазе четницима и да је морал јединица „прилично попустио“.³²

Постајало је све јасније да се ситуација у Црној Гори, због јачања четника у беранском, андријевичком, бјелопољском и колашинском срезу озбиљно погоршава. Због тога је Врховни штаб своју пажњу почео све више усмјеравати на то подручје. У ситуацији кад је западна Србија била привремено изгубљена, а у источној Босни стање није било сређено, није се смјело дозволити да се четници угнијезде у Црној Гори и тако угрозе тек створену слободну територију око Фоче, Горажда и Чајничка и српске јединице око Нове Вароши које су се припремале да се у прољеће, када ситуација буде повољнија, врате у Србију. Стога је Тито у својим наређењима, које је 5. и 7. фебруара упутио штабу Црногорско-санџачког одреда, захтијевао да се униште све четничке групе,³³ а 20. фебруара формирао је Главни штаб за Санџак, ставивши му у задатак „ликвидацију свих четничких снага у Санцаку“, „оздрављење ситуације у Бјелопољском срезу“ и „тијесно сарађивање са црногорским снагама око Колашина“.³⁴

³⁰ Исто, том III, књ. 4, док. бр. 28.

³¹ Исто, док. бр. 29.

³² Исто, док. бр. 33.

³³ Исто, том II, књ. 2, док. бр. 158 и 161.

³⁴ Исто, док. бр. 190.

Упркос очигледном јачању четника, постојала је увјереност да ће они бити уништени. У Врховном штабу су се надали да ће снаге од око 2.000 бораца које је Главни штаб Црне Горе упутио у Васојевиће разбити четнике. „Уопће ситуација са војничког становишта у Црној Гори за нас је врло добра“, писао је Тито 16. фебруара Кардељу и Рибару. „Једино је велика опасност глад и слаба могућност снабдијевања намирницама. За сада имамо црногорске партизанске јединице које оперирају у Херцеговини, у Санџаку и Босни, осим вођења акције у Црној Гори. Изван Црне Горе имамо сада већ око 4000 партизана Црногораца.“³⁵

Нови извјештаји који су стизали у Фочу упозоравали су да се ситуација у Црној Гори све више погоршава. Својим писмом од 13. фебруара (које је у Фочу стигло тек 25. фебруара), Главни штаб је обавијестио да до интервенције у Васојевићима због велике хладноће и снијега није још дошло, да су четници заузели Мојковац и да је пуковник Бајо Станишић пришао Италијанима, успјевши да са собом поведе двије партизанске чете.³⁶

Истог дана када је добио та обавјештења, Тито је упутио наређење Главном штабу за Црну Гору и Боку, ставивши му у задатак „да подузме најенергичније мјере да се четничке банде у Црној Гори у клици угуше“. „Ситуација је данас таква у читавој земљи“ — упозоравао је Тито — „да је борба против четника саставни дио борбе против окупатора, јер се све четничке струје уједињују и у савезу са окупаторима и заједно са њима воде борбу против Народно-ослободилачке партизанске и добровољачке војске. Питање четника у Васојевићима треба што прије ријешити, јер не можемо дуго времена држати наше снаге везане око тих села, јер са доласком прољећа пред нама се постављају задаци енергичнијег чишћења наше земље од окупаторских банди“.³⁷

А три дана касније, 28. фебруара, Тито је наредио Главном штабу да створи ударне јединице помоћу којих ће „ријешити ситуацију у своју корист“, упутивши му критику због „небудности и оптимистичког схваћања свих догађаја“ и ставивши му у задатак да „сву оштрицу оружја окоми на ликвидирање четничких снага“.³⁸

Нове вијести о ситуацији у Црној Гори стигле су у Врховни штаб почетком марта. У писму од 25. фебруара Моша Пијаде је јављао да су четници разбили партизане у Колашину и већ угрозили и шавнички срез и Жабљак, гдје је био изграђен провизорни аеродром на коме су очекивани совјетски авиони. На тој те-

³⁵ Исто, док. бр. 183.

³⁶ Исто, том III, књ. 4, док. бр. 39.

³⁷ Исто, књ. 2, док. бр. 94.

³⁸ Исто, док. бр. 214.

риторији је остало мало партизанских снага, јер је велики број бораца, око 1.300, био упућен у Босну, Санџак и у Васојевиће.³⁹ А у сљедећем његовом писму, од 28. фебруара, стајало је обавјештење да је на основу телефонског извјештаја политичког комесара Главног штаба Баја Секулића, примљеног тога јутра, ситуација знатно озбиљнија него што се сматрало, тим прије што се четници све више активирају и у Санџаку.⁴⁰

Борба против четника је све више избијала у први план. Партизанске јединице су биле приморане да се готово потпуно ангажују у борбама против четника и тако, и против своје воље, смањују дејства против окупатора. Четници у Васојевићима су постигли значајне успјехе и, потиснувши партизане из долине Лима, из Мојковца и Колашина, већ створили фронт (тзв. „колашински фронт“), принудивши партизанске штабове да са других положаја повлаче своје јединице и упућују их према Колашину и Мојковцу. То је олакшало положај опкољених италијанских гарнизона. Тако је, послије готово двомјесечних узалудних покушаја, италијанским трупама, у првом реду захваљујући издаји четника, пошло за руком да деблокирају свој гарнизон у Никшићу.

Врховни штаб је стога све више инсистирао на томе да се четничке снаге у Црној Гори и Санџаку, а у првом реду у Васојевићима, униште. У наређењима главним штабовима за Црну Гору и Боку и за Санџак, упућеним крајем фебруара и почетком марта наглашавало се:

„Сву пажњу треба усредсредити на ликвидацију четника. Вама је једино пријетила опасност с те стране. Тамо сте требали бацити ваше најбоље ударне трупе. Сваки неуспјех према четницима јесте велики политички губитак, губитак у престижу. Од сада главно ваше дејство мора бити уперено против четника. То је основно... Разоружајте и ликвидирајте све оне на које се може посумњати да ће сутра бити наши непријатељи... Конфисковати сва имања одбјеглих четника као и свих петоклонаша и непријатеља и разбијача народне борбе... Примиженими најдрастичније репресалије према четницима који су напустили села и пошли у Пљевља. И куће им попалити... При цијелом овом раду као прво питање намеће се ликвидација свих четничких банди и несигурних елемената из позадине; учврстити позадину и наставити борбу против окупатора... Сувише велики оптимизам вама Црногорцима горко се осветио...“⁴¹

³⁹ Исто, док. бр. 210.

⁴⁰ Исто, док. бр. 217.

⁴¹ Исто, том II, књ. 2, док. бр. 190, 221; књ. 3, док. бр. 2; том III књ. 2, док. бр. 94, 116, 117.

У реаговању Врховног штаба на недовољно ефикасне мјере предузете у циљу уништења четника у Црној Гори осјећала се журба и нестрпљење. Инсистирало се на одлучној и беспощедној борби у којој треба примијенити најштрије мјере и предузети све како би се стрижчило ширење утицаја четника и зауставило колебање код неких бораца партизанских јединица. Тако се у наређењу упућеном 14. фебруара штабу Црногорско-санџачког НОП одреда тражило да се стријељају „сви они који су потпомагали четнике и били наклоњени њима“, да се „рашчисти и с лабавим и колебљивим елементима“, при чему штабови морају бити „потпуно енергични и без милосрђа“. Захтијевало се, даље, да се у бјелопољском срезу спроведе мобилизација људства и да се стријељају они који су прешли на страну четника. „Упамтите — стајало је у наређењу — да је сада за нас важније убити и растерати четнике неголи Талијане“.⁴²

Нови извјештаји који су стизали у Врховни штаб говорили су да се ситуација у Црној Гори и даље одвија неповољно. Штаб Дурмиторског одреда је, у писму од 3. марта, јављао да је у правцу Колашина упутио 470 партизана, али да ситуација налаже да се тамо упути још снага, затраживши да се пошаљу дијелови 1. пролетерске бригаде.⁴³ И М. Пијаде је истог дана, у писму које је упутио Титу, изразио мишљење да би у помоћ црногорским партизанским јединицама које су се уплеле у тешке борбе са четницима требало упутити два батаљона 1. пролетерске бригаде, јер је ситуација озбиљна. „Озбиљност се види“, писао је Моша, „из захтева Главног штаба за Црну Гору и Боку који се, изгледа, изненада нашао пред великом опасношћу од пете колоне. Земља без четника одједанпут доживљује праву четничку офанзиву. Питање је неће ли из ове четничке офанзиве уследити већи покрети Талијана док им четници отворе извесне путеве“. Уз захтјев да се упуте у помоћ јединице 1. пролетерске бригаде, Моша је изразио наду да ће Тито учинити све да се учини крај овој ситуацији, макар оставио зачас друге планове и макар за ово морао помицати и веће снаге. „Знам да то сече твоје планове на другим странама, али нужда је нужда“, поручивао је са забринутостју Моша.⁴⁴ И у писму од 9. марта он је тражио да се свакако упуте два батаљона 1. пролетерске бригаде, „да би ликвидација четника била радикална и да се онда може прећи мирније на друге задатке“.⁴⁵ Исти захтјев је упутио и Главни штаб за Црну Гору и Боку у свом писму од 28. фебруара, које је Тито примио 10. марта: „По нашем мишљењу, а и према снагама са којима ми располажемо, ако не би добили помоћ од Вас, ми не би могли и нећемо успјети да разбијемо четничку банду у Васојевићима...“ У писму се наводе и разлози: велики број

⁴² Архив ВИИ, кут. 2, рег. бр. 16—2.

⁴³ Зборник, том III, књ. 2, док. бр. 120.

⁴⁴ Исто, том II, књ. 3, док. бр. 11.

⁴⁵ Исто, док. бр. 30.

црногорских партизана налази се ван Црне Горе, у Херцеговини, Босни и Санџаку, а и у осталим крајевима Црне Горе постоји опасност од активирања четника. Због свега тога од Врховног штаба је затражено да одмах упути два батаљона 1. пролетерске бригаде или неке српске јединице које су се повукле од Нове Вароши.⁴⁶

Врховни штаб, међутим, није могао удовољити овом захтјеву, јер је управо тада био упутио тек формирану 2. пролетерску и три батаљона 1. пролетерске бригаде у источну Босну, са задатком да разбију четнике и ослободе територију на лијевој обали Дрине од Вишеграда до Зворника и створе услове за продор у Србију. Вјеровало се да ће ти услови бити створени на прољеће.⁴⁷ Остала три батаљона 1. пролетерске бригаде налазила су се дијелом око Фоче и Горажда, а дијелом на положајима према долини Праче и код Калиновика, на који се припремао напад. Према томе, Врховни штаб тада није могао упутити у Црну Гору тражену помоћ. Тито је, уосталом, сматрао да никаква помоћ са стране не би ни могла ријешити ситуацију у Црној Гори. Свој став о том питању изложио је овим ријечима у писмима које је 28. марта упутио делегату Врховног штаба Миловану Ђиласу и Главном штабу Црне Горе:

„Морам ти признати да ме је врло изненадило свакодневно шиљање писама у којима се тражи помоћ наших бригада. Ми смо, разумије се, о томе овдје доста дискутирали и дошли до истог увјерења као и ти тамо, да ову садашњу ситуацију у Црној Гори не могу ријешити наше бригаде, иако би оне, што сам сигуран, разбиле четнике код Колашина и очистиле тај терен. Ту је политичко питање примарнога карактера, а војничко питање је секундарно које се може повољно ријешити за нас само у том случају ако се тамо рашчисти у редовима Партије и преброди садашња криза у Партији, која је по моме мишљењу доста дубока. Под садашњим условима, слање дјелова бригада у Црну Гору било би штетно. Оне не би могле успјешно ријешити то питање. Закопчале би се за ваш терен, а пред њима стоје важни задаци“.⁴⁸

Сматрајући да се четничке снаге не могу разбити појединачним, на брзу руку импровизованим нападима, Тито је још 3. марта наредио да се формира Оперативни штаб црногорских трупа на сектору Колашина, ставивши му у задатак да прикупи најбоље трупе и да пређе у добро организован напад. У његовом наређењу је, између осталог, стајало:

⁴⁶ Исто, том III, књ. 4, док. бр. 60.

⁴⁷ Исто, том II, књ. 3, док. бр. 22 (стр. 65), 44 (стр. 127), 86 (стр. 243) и 90 (стр. 250).

⁴⁸ Исто, док. бр. 86, 87 и 90.

„... За те банде треба групуирати надмоћније снаге и обухватно их напасти. Ми вјерујемо да ћете ви подузети све да у што краћем времену ликвидирате те банде. Дакле, морате довести ваше најбоље трупе... Вријеме напада зависиће од доласка нових снага. Непријатељу не би требали дозволити да се организира и утврђује. С друге стране напад мора бити тако припремљен да апсолутно мора успјети. То налаже стварање брижљивог плана и трупе одморне увести у напад. За напад добавите оружје и муницију од ваших осталих одреда. То захтијева припреме од неких 20 дана, а за то вријеме и снијег ће спанути... Ми вјерујемо да је сва Црна Гора пролетерска — комунистичка, и таквим борцима не може се и не смије ништа на пут ставити. Позовите у борбу вашу омладину. Сада она треба да положи испит“.⁴⁹

Док је готово сва пажња била посвећена „колашинском фронту“, ситуација је узела неповољан обрт и на осталим секторима, гдје је дошло до активирања и јачања четничких снага. Јављало се о већој активности четника око Даниловграда и Никшића, као и у другим крајевима Црне Горе. Партизански штабови су предузимали мјере да се онемогући њихова дјелатност: убијали су петоколонашке елементе и све оне које се вјеровало да могу бити непријатељи.

Средином марта у Врховни штаб су стигли опширни извјештаји Главног штаба за Црну Гору, писани 28. фебруара и 7. марта, који су унијели више свјетла у развој ситуације у Црној Гори.⁵⁰ Објашњавајући неуспјех интервенције против четничких снага у Васојевићима, Иван Милутиновић је навео као главни разлог временске тешкоће (висок снијег и јаку хладноћу), које су отежале и готово онемогућиле операције, и недостатак материјалних средстава.

„Ви се чудите“ — стајало је у његовом извјештају — „како је могло да нам смета рђаво вријеме у операцијама и у пребацивању јачих и већих снага према Васојевићима, а ми вам на то одговарамо: ми смо одмах у почетку пребацили били, по рачуну другова из штаба Комског одреда, а и по нашем схватању, довољан број снага и вјерујемо, да није било рђавог времена, да би наше јединице у првим налетима успјеле да разбију четничке банде око Матешева и у срезу андријевичком. Заиста, другови, у то вријеме постојала је велика тешкоћа, и то временска, за пребацивање наших јединица... Усљед страховито великог снијега и велике тешкоће око прехране војске и неподношљиве

⁴⁹ Исто, том III, књ. 2, док. бр. 116.

⁵⁰ Исто, књ. 4, док. бр. 60; том II, књ. 3, док. бр. 26.

хладноће, наше јединице морали смо два пута замјењивати... Ми и данас не можемо тако брзо да пребацујемо јединице с једног краја на други и то из разлога: наше јединице нијесу стално мобилне, а нијесу једино ради тога што немамо хране нити материјалних средстава да те јединице држимо на окупу; поред тога, териториј са којег треба да вршимо мобилизацију јесте велики и док се изврши мобилизација и јединице ставе у покрет — протекне дуже времена... Једна од најглавнијих тешкоћа, која данас четницима иде на руку, јесте глад која данас влада црногорским селима, и нама прави велике тешкоће не само ради раскривавања те четничке банде, већ и ради мобилисања и ангажовања јачих војних јединица на појединим секторима... Не можемо на територији коју ми данас држимо према четницима дуже времена ни држати јаче снаге, јер је немогућа прехрана..."

О тешкој ситуацији у Црној Гори насталој због оскудице у храни и муницији писао је Титу 9. марта из Жабљака и Моша Пијаде:

„ . Али има још један важан моменат. То је *глад*, која се после свих непријатеља... јавља као нов опасан фронт против устанка. Видећеш из Бајиног (Баја Секулића — примј. М. Л.) писма, које ти прилажем, да баш тамо где наши сад воде борбу с четницима нема хлеба и да народ једе млевену пашу и ресице. Муниција за српске пушке такође је најхитније потребна... Кад настане глад у муницији — а она већ почиње — шта ћемо с пушкама које се претварају у батине?!“⁵¹

Наредних неколико дана изгледало је да се ситуација нешто побољшала. У Врховни штаб су стигле вијести да су код Мојковца и Бијелог Поља четници разбијени и „да постоје услови за брзу ликвидацију колашинских четника“. Дознавши за те повољне вијести, Тито је одмах наредио да се успјех код Мојковца искористи тако што ће се напад наставити ка Колашину. У том циљу издао је 10. и 16. марта наређења главним штабовима за Црну Гору и Баку и за Санџак да изврше координирани напад на Колашин, указавши на потребу да се дејства свих јединица на колашинском сектору (око 2.100 партизана), које су дејствовале неповезано, обједине.⁵² Главном штабу за Црну Гору и Боку наредио је да формира Црногорску пролетерску бригаду и више омладинских ударних батаљона, јер је дотадашње искуство, нарочито у току посљедњих борби против васојевићких четника, показало да територијалне јединице нијесу довољно мобилне и

⁵¹ Исто, том II, књ. 3, док. бр. 30.

⁵² Исто, док. бр. 34 и 55.

ефикасне. Указујући да је ликвидација четника и пете колоне изузетно важан задатак, Тито је захтијевао да се у Васојевиће упути што више снага. „Дјелимично слање малих снага“, писао је он Главном штабу за Црну Гору и Боку, „не може ријешити тако крупно војничко питање. Привремено напустите стару Црну Гору ради ликвидације Васојевића, а послѣје тога баците се свом снагом на остала четничка упоришта. Дакле, питање Колашина поставља се на прво мјесто“.

Увјерење да се ситуација у Црној Гори почела побољшавати било је краткотрајно. Нови извјештаји су говорили да народно-ослободилачки покрет у Црној Гори и Санџаку доживљава озбиљну кризу, јер се четнички покрет почео све јаче ширити и у другим крајевима тих покрајина.

Тих дана, на жалост, Тито није био у могућности да ефикасно прати развој догађаја у Црној Гори, јер није био благовремено и довољно објективно упознаван са њима. До њега су, са знатним закашњењем, стизали непотпуни и контрадикторни извјештаји: час се јављало да је ситуација озбиљна, а час да се побољшава. „И поред свих тешкоћа нимало ме не напушта уверење да ће се ова криза пребродити доста брзо“, писао му је Моша Пијаде 15. марта.⁵³ А само послѣје шест дана он је јављао о „рђавим вестима“, о дезертирању партизана, о неуспјешним борбама на колашинском фронту, о томе да су јединице остале тако рећи без муниције.⁵⁴ У писму од 23. марта Моша је био још скептичнији:

„Извештаји са сектора Колашин — Мојковац све су горѣ“ — писао је он. — „Чини ми се да има места сваком страховању. Упркос томе да смо им преносили све ваше наредбе и директиве, да смо и ми слали непрекидно директиве и савете у истом духу, све је отказало, и људство и командни састав. Уместо да опкољавају, свуда су се дали опкољавати, свуда су наседали препадима и преварама. Остали без муниције и за аутоматска оруђа и за пушке, а остали и без морала. Никаквог плана, никакве сарадње, четници ратују на партизански начин, а наши као војске које се не сналазе у таквом ратовању . . . Нисам се слагао с Будином (Буда Томовића — прим.М. Ј.) формулацијом да је партизанска Црна Гора у питању, али изгледа да она доиста почиње да долази у питање“.⁵⁵

Неповољан развој догађаја у Црној Гори и Санџаку, гдје је дошло до најзаоштренијег сукоба са четницима, до грађанског рата, све је више заокупљао Титову пажњу. Он је стално инси-

⁵³ Исто, док. бр. 48.

⁵⁴ Исто, док. бр. 69.

⁵⁵ Исто, док. бр. 71.

стирао да се у операцији против четника унесе више плана, јер је стекао утисак да је нека нервозна журба довела до низа непозваних напада, из којих су резултирали деморализација и замореност бораца, велики утрошак муниције и друге невоље које су се сручиле на преморене и измладњеле борце, који су данима, по дубоком снијегу и великој хладноћи, ратовали против добро опремљених четника које су подржавале италијанске трупе. Да би помогли да се ситуација што прије ријеши, Врховни штаб и Централни комитет су у Црну Гору 15. марта упутили делегате ЦК КПЈ: Милована Ђиласа, Митра Бакића и Светислава Стефановића Ђећу. Носили су се мишљу да упуте тамо и неке јединице,⁵⁶ али су се пролетерске бригаде још увијек налазиле око Власенице, Сребренице и Братунца, исувише удаљене да би се могле тако брзо вратити. Уз то, тих дана припреман је напад на Борач, коме је придавана особита важност. Рачунало се да ће акција на Борач у знатној мјери допринијети даљем, још успјешнијем, развоју народноослободилачке борбе у Херцеговини, гдје се ситуација повољно развијала. Негативан утицај догађаја у Црној Гори још се, додуше, није тамо осјећао, али су се у Врховном штабу прибојавали да би до тога могло ускоро доћи. У недостатку других снага, Тито је вратио из источне Босне у Црну Гору батаљон „Војвода Момчило“ Дурмиторског одреда, наредивши да се употребе на колашинском фронту.

Упркос предузетим мјерама, стање се није поправљало. У писмима која су 15. и 22. марта упутили Врховном штабу и Централном комитету КПЈ, Главни штаб и Покрајински комитет су јављали да се ситуација у Црној Гори све више погоршава, „да је криза коју преживљавају партизански редови и широке народне масе велика и дубока“, да се осјећа повезивање и уједињавање реакционираних снага на читавој територији Црне Горе, да се партизани боре са огромним тешкоћама и уз најтеже услове живота, да је наступила глад итд.⁵⁷ А у писму од 24. марта Покрајински комитет је јавио да је код Колашина претрпљен још један тежак неуспјех и да су четници успјели да разбију партизанске јединице, нанијевши им знатне губитке.⁵⁸ Међу осталима, погинули су и Бајо Секулић, политички комесар Главног штаба за Црну Гору и Боку, и Будо Томовић, секретар ПК СКОЈ-а. Било је очигледно да се против четника у том крају Црне Горе мора извести „опћа офанзива“, за коју је, међутим, требало причекати до маја. Стога је Тито 28. марта наредио Главном штабу да се у међувремену пређе у дефанзиву.⁵⁹

Крајем марта и почетком априла Тито је примио три опширна извјештаја од опуномоћеника Врховног штаба и Централног

⁵⁶ Исто, док. бр. 52.

⁵⁷ Исто, том III, књ. 2, док. бр. 161; књ. 9, док. бр. 102. Писмо Главног штаба од 22. марта није сачувано.

⁵⁸ Исто, док. бр. 190.

⁵⁹ Исто, том II, књ. 3, док. бр. 86.

комитета М. Ђиласа и М. Бакића, у којима је била дата анализа узрока неповољне војно-политичке ситуације у Црној Гори и подвргнута оштрој критици дјелатност партијске организације и указано на мјере које треба хитно предузети за отклањање тих узрока и за побољшање ситуације. У извјештајима се говорило да се Црна Гора „налази у пожару грађанског рата“, да Партија тамо има „политички погрешан став у свим основним питањима“, да је вођена погрешна политика кадрова, да постоје озбиљне слабости у руковођењу, да се „свуда осјећа прилична дезорганизација и расуло“. Извјештавали су о лијевом скретању, о пароли о другој етапи борбе, тј. борби за пролетерску револуцију, о секташком ставу према Енглеској, о потреби да се смијени Покрајински комитет и партијском чланству упути отворено писмо.⁶⁰

У Ђиласовим извјештајима било је, поред добро уочених проблема и анализа, и неких конфузних, површних и контрадикторних оцјена стања у Црној Гори. Он је, рецимо, час говорио да је стање такво да се не да поправити, а час је давао оптимистичка увјеравања да ће криза бити преброђена:

„Ја и Митар (Бакић — примј. М. Ј.) мислимо овако: 1) Дошли смо прекасно овдје, јер је све прилично демобилисано у много крајева; 2) Не постоји ни Главни штаб, ни ПК, ни ПК СКОЈ-а, нити смо ма шта од тога затекли, сем формално постојање људи, који се налазе тамо-овамо... И ја и Митар се слажемо у томе да смо прије дошли да би све било у реду, сада то је неизвјесно... Упркос оваквој ситуацији ја сам, што се мене лично тиче, врло оптимистичан... Ми ћемо — без обзира на овај или онај војнички маневар, који може проистећи из ове или оне војничке ситуације — успјети и овдје и свуда... Као обично — оптимиста треба бити. Послаћемо ти касније један до два батаљона за Пролетерску. Кад кажем послаћемо — у то буди сигуран“.

Централни комитет се сложио са оцјенама и предлозима својих делегата. У писмима која је 28. марта упутио Ђиласу и Главном штабу за Црну Гору, а који дан касније и Моши Пијаде, Тито је изнио своју оцјену стања у Црној Гори, нагласивши да „је криза у Партији доста дубока“, да је тамо „приличан дар-мар“, да „наши другови у Црној Гори болују од вртоглавице успеха“, да „риба смрди од главе“, алудирајући на Покрајински комитет и да стање треба „радикално лијечити“.⁶¹ У вези са војним операцијама против четника у Васојевићима, наредио је да се пређе у дефанзиву, да се учврсте позиције у осталим крајевима Црне Горе па тек онда, у мају или јуну, предузме

⁶⁰ Исто, том II, књ. 3, док. бр. 111, 126; том III, књ. 4, док. бр. 76.

⁶¹ Исто, том II, књ. 3, док. бр. 86 и 90; Архив ЦК СКЈ, Фонд ЦК КПЈ, бр. 1942/211.

одлучан напад на четнике, када и временске прилике буду боље. При планирању ове крупне операције са великим претензијама занемаривана је могућност да би управо тада, или чак и нешто раније могла успиједити окупаторско-квислиншка офанзива која би омела планове Врховног штаба. Индиције да се једна таква, дотад најзамашнија, непријатељска офанзива већ увелико припрема постојале су и могле су бити уочене да је обавештајна служба била ефикаснија. Но, на жалост, она је овом приликом затајила. Тако ће развој догађаја у току наредних дана показати да се планови Врховног штаба неће моћи остварити и да је вријеме у току тог бурног прољећа 1942. године радило за четнике.

И поред све теже ситуације у Црној Гори, посебно у њеним сјевероисточним крајевима, у рејону Колашина и Мојковца, и очигледне немоћи тамо груписаних партизанских јединица да на том најактивнијем и, рекло би се, најкритичнијем фронту развију четнике, Врховни штаб је сматрао да тамо не треба упутити појачање, дјелове пролетерских бригада који би пружили помоћ црногорским партизанским јединицама, које су биле изнурене у вишемјесечним непрестаним борбама, једва одолијевајући надмоћнијем и, што је било веома значајно, боље наоружаном непријатељу. Рачунало се на снагу и виталност партизанског покрета у Црној Гори, да ће смоћи снаге да преброди тешкоће и изађе из кризе, која је, ипак, била већа него што се мислило. У прогласу од 27. марта, издатом поводом годишњице свргавања издајничке владе Цветковић—Мачек, Врховни штаб и Централни комитет КПЈ су се овим ријечима обралити црногорском народу:

„Ти, који си се први дигао на устанак против окупатора, ти, који си својим примјером предњачио осталима како треба да се бори за своју слободу, ти, који си до сада остао досљедан славним традицијама својих предака, који си поново потврдио да си спреман својом крвљу да браниш своју част и слободу, ти мораш данас, у овим тешким часовима ујединити све своје снаге, под заставом херојске Народноослободилачке Партизанске и Добровољачке Војске, за још одлучнију борбу против омражених талијанских окупатора и његових петоклонашких слугу...“⁶²

VI

У Фочу је, на Титов позив, 4. априла стигао из Црне Горе Иван Милутиновић, да би Централном комитету КПЈ и Врховном штабу поднио извјештај о стању у Црној Гори. Како су у Фочу дошли и Лола Рибар из Загреба и Ранковић из источне

⁶² Зборник, том II, књ. 3, док. бр. 81.

Босне (камо је био упућен да би пренио Титове директиве Пролетерској ударној групи), одржана је истог дана сједница Централног комитета. На њој је, поред осталог, разматрана и ситуација у Црној Гори. Оцијењено је да је за насталу кризу у Црној Гори добрим дијелом крив Покрајински комитет, који је секташким искривљавањем политичке линије Партије учинио озбиљне политичке грешке.

У циљу оздрављења стања у Црној Гори и Боки, Централни комитет је смијенио Покрајински комитет, именовавши нови Главни штаб и упутио „Отворено писмо свим организацијама и члановима КПЈ у Црној Гори и Боки“, у којем је дата анализа појаве четништва и указано на грешке учињене од стране организације КПЈ у Црној Гори: „на секташка искривљавања правилне политичке линије наше Партије и небрижљив однос по питању учвршћивања руководеће улоге КП у ослободилачкој борби; на појаве недопустиве небудности и нехата које су се одразиле како на политичком тако и на војном плану“. У писму се, даље, критикује схватање о „другој етапи борбе“ и о наводном слабљењу англо-америчко-совјетског савеза и позива чланство да се збије око новог Покрајинског комитета и линије Комунистичке Партије.⁶³

Критика коју је Централни комитет КПЈ упутио Покрајинском комитету односила се дијелом, мада то није било речено, и на сам Централни комитет, односно била је у суштини и извјесна самокритика.⁶⁴ Наиме, неки ставови које је Централни комитет критиковао налазили су се добрим дијелом и у његовим директивним писмима (оцјене о брзом завршетку рата и у вези с тим о конфронтацији међу Савезницима, о „другој етапи борбе“, о класној диференцијацији и ослањању на раднике и сиромашно сељаштво, о примјени репресалија: ликвидацијама, паљењем кућа и сл.). У „Отвореном писму“ и у директивним писмима и наређењима која је у току априла упућивао у Црну Гору, Тито је нарочито оштро осудио праксу револуционарног

⁶³ Исто, док. бр. 132; том III, књ. 3, док. бр. 15.

⁶⁴ И неки чланови Централног комитета КПЈ били су мишљења да је извјесне ставове у политици Партије требало критички оцијенити и преиспитати. Тако је Моша Пијаде 15. марта писао са Жабљака Титу да је Коминтернина „критика да смо отишли мало даље него што је требало у основи тачна“ и да ће Централни комитет морати понешто и да ревидира (Зборник, том II, књ. 3, док. бр. 48). А Едвард Кардељ је 10. августа, из Словеније, у писму Иви Лоли Рибару (који се налазио у Загребу), коментаришући Коминтернину критику због давања назива бригадама „пролетерска“, писао:

„Како видиш, ствар је оштро постављена и у прави час. И ми смо сами зашли у секташтво. Опомена је стигла у прави час. Поручи то Хрватима и Србима (Централном комитету КП Хрватске и Покрајинском комитету КПЈ за Србију — примј. М. Ј.), уколико их већ није упозорио Стари (Тито — примј. М. Ј.). Та опомена вреди за многе друге ствари о којима Деда (Коминтерна — примј. М. Ј.) не говори. Мислим да би било потребно многе ствари променити.“ (Зборник, том II, књ. 5, док. бр. 88, изостављени дио на страни 261. назначен тачкицама).

насиља, захтијевајући да се против петоколонаша, четничко-крилашких елемената, поступа обазриво. Наглашавајући да против правих непријатеља треба бити одлучан и немилосрдан, он је упозоравао „да се мора оштро пазити да се добро разликују прави петоколонаши од заведених сељака“, да „*по сваку цијену* не дозволити талас опште паљевине и уништавања који би само не дозволити талас опште паљевине и уништавања који би само још јаче продубио данашњи положај на нашу штету“, да се „само у *изузетним случајевима* и у *циљу репресалија* може приступити спаљивању кућа и имања по неког најноторнијег издајника и петоколонаша, протјеривању фамилија издајника у градове окупатору и тд.“, да се „питању ликвидације појединаца мора приступити са свим потребним политичким опрезом и припремом“, да се „ни у ком случају таква питања не могу оставити у надлежност појединаца из партијских ћелија“.

Оцјењујући ситуацију у Црној Гори, Тито је закључио да је за преодолијевање кризе у Црној Гори, потребно, поред партијских и политичких мјера (смјењивања Покрајинског комитета и упућивања „Отвореног писма“ партијским организацијама и члановима КПЈ), предузети и ефикасније војне мјере, како би се коначно разбили и уништили четници. Све до почетка априла он није хтио да удовољи захтјевима који су из Црне Горе стизали да се тамо упуте пролетерске бригаде, односно, њихови дјелови, јер је био увјерен да ће црногорски партизани моћи сами да се обрачунају са четницима. Међутим, како се ситуација непрекидно погоршавала, а на „колашњинском фронту“ се, и поред ангажовања јаких партизанских снага из готово цијеле Црне Горе, није могао постићи виднији успјех, Тито је закључио да у Црну Гору ипак треба послати појачање. За први мах не тако велика — само два батаљона 1. пролетерске бригаде, али је намјеравао да, ако буде потребно, тамо упуте још снага. Због новонастале ситуације у источној Босни, гдје је отпочела непријатељска офанзива, у Црну Гору је ипак упућен само један батаљон, док се од слања другог батаљона морало одустати.

Предузете мјере нијесу, међутим, могле битије утицати на побољшање ситуације у Црној Гори. Тих дана је отпочела велика окупаторско-квислиншка офанзива против партизанских снага на ослобођеној територији Црне Горе, Санцака, источне Босне и Херцеговине, која ће изазвати нове тешкоће, продубљујући кризу, и довести до губљења слободних територија у тим покрајинама.

Ситуација се све више погоршавала не само у Црној Гори већ и у Херцеговини, гдје је такође дошло до наглог јачања четничког покрета и осипања партизанских јединица.⁶⁵ То је, с обзиром на знатно појачану активност четника у Црној Гори и Санцаку, могло да има озбиљне посљедице и да знатно отежа

⁶⁵ Зборник, том IV, књ. 4, док. бр. 109.

ионако тешку ситуацију. Намјере Врховног штаба и Централног комитета да се, у случају губитка слободне територије у јужном дијелу источне Босне, тј. у рејону Јахорине, Горажда, Фоче и Калиновика, повуку са јединицама у Херцеговину или у Црну Гору, могле су, у новонасталој ситуацији, бити тешко остварљиве.

Ни извјештај Главног штаба за Црну Гору, примљен тих дана, почетком маја, није донио повољне вијести. Тамо су четници, како је стајало у извјештају Ивана Милутиновића и Милована Ђиласа, „досегли кулминациону тачку свога развика“, а проблем исхране партизанских јединица и становништва на ослобођеној територији поставио се у најозбиљнијој, драстичној форми. „Најбогатије крајеве“, стајало је у њиховом извјештају, „из којих би се могло извући нешто мало жита држи непријатељ. А наше потребе су огромне. Можете мислити колико треба да троши војска од три хиљаде људи. Већ има јединица које не добијају хљеба... Бојимо се да не дође до најгорег: да не евакуишемо војску због тога што је не можемо прехранити... Хране имамо свега још за седам дана...“ У извјештају се, даље, наговјештавала могућност напуштања Црне Горе, „да не чекамо уништење и распад“, с тим што би у напуштеним крајевима остао мањи број партијаца који би се „илегално скривали по шумама“.⁶⁶

Тито је сматрао да се непријатељској офанзиви треба супротставити својом офанзивом, а да се неповољан развој догађаја у Црној Гори мора зауставити једном одлучном акцијом против четника, и то на оном сектору гдје су они најјачи.

„Сада је већ дошло вријеме да ви спремите напад на ону тачку непријатеља која је за вас најопаснија“ — писао је он 3. маја М. Ђиласу. — „Разумије се да је то Колашин који представља базу петоколонашких четничких банди... Наглашавам да је сада вријеме за офанзиву, јер непријатељ је почео са својом офанзивом на многим тачкама Босне, Херцеговине и Санџака и према томе свако оклијевање и чекање, када смо већ спремни, било би штетно... Пролјеће је дошло и то је наше вријеме када морамо уложити све своје силе да бисмо поново кренули напријед у нашој борби, јер то очекују од нас поробљени народи Југославије, то очекују од нас народи Совјетског Савеза, јер то очекује од нас Стаљин који је у својој Првوماјској дневној заповјести одао огромно признање нашој борби тиме што је између осталог рекао: 'Читаву Југославију и окупирано подручје Совјетског Савеза обухватио је пожар партизанског рата' Морамо прећи у контраофанзиву да бисмо помрсили непријатељу планове и онемогућили концентрацију на једном мјесту Фронтове нећемо држати па ма

⁶⁶ Исто, том III, књ. 3, док. бр. 52.

морали због тога напустити Горажде и Фочу, него ћемо вршити углавном само партизански начин ратовања да би дошли до што више муниције и оружја, нанели непријатељу што више губитака итд.“⁶⁷

А три дана касније Тито је поново наредио Главном штабу за Црну Гору и Боку да предузме једну замашнију акцију у сјеверној Црној Гори, према долини Лима. Та би акција, поред војно-политичког, имала ванредно велико економско оправдање, јер је требало већ изгладнелој војсци обезбедити исхрану у селима бјелопољског и беранског среза.

„С обзиром на то што ви постављате у вашем писму као врло тежак и скоро нерешив проблем исхрану ваше војске“ — стајало је у Титовом писму — „то се питање Бјелопољског и Беранског среза поставља као врло важно и мораћемо у том правцу сконцентрисати сву нашу пажњу. Ви и сами знате да смо ми апсолутно у немогућности да вам помогемо са житом... За сада вам можемо послати свега 15.000 лира... Но све је то мало да бисте ви могли исхрањивати толику војску и биће најбоље да што прије ликвидирате најопаснија четничка гнезда у Црној Гори и онда пребаците барем половину ваших снага у Санџак, гдје би онда заједно са нашом бригадом и Санџачким батаљонима могли чистити неослобођени терен и прикупити жито за вас и у згодном моменту гурнути мало и према Србији. Свакако да не смијете допустити да због недостатка хране настане код вас деморализација и расуло у војсци. Не смијемо дозволити да на питању исхране распустимо тек формирану војску. У посљедњем писму ја сам писао да спремите одлучан ударац према Колашину јер нема смисла да сједи око 2000 људи у Шавничком срезу и троши оно мало намирница што их имате“.⁶⁸

Петог маја је у Врховном штабу примљена једна радосна, охрабрујућа вијест: Радио-Лондон је јавио да је, према званичним извјештајима из Москве, отпочела нова офанзива Црвене армије. На Источном фронту је, дакле, Црвена армија прешла у офанзиву, а на југословенском ратишту је била велика офанзива њемачких, италијанских, усташко-домобранских и четничких снага против партизанских јединица у источној Босни, Херцеговини, Црној Гори и Санџаку. Такав развој догађаја је тешко падао. Било је јасно шта у таквој ситуацији треба радити, и Тито се ни једног тренутка није двоумио у избору одлуке: требало је, по његовој оцјени, да све партизанске снаге у Југославији пређу у офанзиву одмах, без обзира на неповољне окол-

⁶⁷ Исто, том II, књ. 4. док. бр. 6.

⁶⁸ Исто, док. бр. 11.

ности због непријатељске офанзиве и на велике тешкоће и недаће које су се тих дана сручиле на партизанске јединице (глад, недостатак муниције, појаве деморализације и сл.). На то је Народноослободилачку војску обавезивао интернационални дуг, савезничка солидарност са борбом Црвене армије и осталих савезника. Тито је, стога, не чекајући на потврду тачности тих вијести, 6. маја издао Дневну заповијест о преласку свих партизанских јединица широм Југославије у офанзиву.

„Црвена армија прелази у општи напад, у офанзиву против Хитлерових и његових вазалних банди“, стајало је у тој заповијести. „Првوماјска заповијест друга Стаљина Црвеној армији упућена је и нама. Она је упућена и свима онима који се боре против фашистичких освајача. Она значи бојни поклич не само за Црвену армију, већ и за нас, за нашу Народноослободилачку партизанску и добровољачку војску. Заједно са Црвеном армијом мора прећи у општи напад, у офанзиву, и наша Народноослободилачка партизанска и добровољачка војска... Офанзива партизанских и добровољачких јединица мора се водити у свим крајевима наше земље, тако да непријатељ не може на једно мјесто сконцентрисати велике снаге и угрозити поједине ослобођене територије и одреде. Напријед, другови, у свеопшту офанзиву против мрских окупатора и њихових слугу! Напријед у борбу, заједнички, раме уз раме са херојском Црвеном армијом, да у току ове године протјерамо окупатора из наше земље, да уништимо њихове домаће слуге и извојштимо народима Југославије слободу и независност“.⁶⁹

У заповијести се говорило о перспективи брзе побједе, о завршетку рата још у 1942. године:

„Друг Стаљин је“ — каже се у њој — „у својој првوماјској дневној заповијести Црвеној војсци одао велико признање и партизанској Народноослободилачкој борби Југославије. То нас признање прожима поносом, али још и више обавезује да извршимо свој дуг пред народом и нашом великом савезницом Црвеном армијом. Кроз његову заповијест провејава дух одлучности да се у току ове, 1942. године, сврши са њемачким, фашистичким освајачима. Њемачки фашистички освајачи трубили су цијеле зиме о некој својој прољетној офанзиви. Али друг Стаљин каже да ће умјесто њемачке офанзиве започети офанзива Црвене армије — и она је већ започела. Друг Стаљин је казао да ће још у току ове године њемачка фашистичка армија бити уништена — и она ће сигурно бити уништена, а поробљени народи Европе ослобођени“.

⁶⁹ Исто, том III, књ. 3, док. бр. 62.

Вијести о офанзиви Црвене армије нијесу, на жалост, биле тачне. Само на једном дијелу Источног фронта, у рејону Харкова, совјетске трупе су средином маја изводиле офанзивне операције мањег обима. Ситуација на Источном фронту је, напротив, била у знаку припрема њемачких трупа за предузимање велике летње офанзиве у правцу Дона, Волге и Кавказа.

Ни на осталим ратиштима (сјеверноафричком и далекоисточном) ситуација није била повољна за савезнике. Није, дакле, било основа вјеровању да ће се рат завршити у тој години. Све је, напротив, говорило да ће он дуго потрајати. Па, ипак, иако лично није имао илузија у брзи завршетак рата, Тито је у заповијести указао на Стаљинова предвиђања и изразио увјереност у брзи завршетак рата. Учинио је то, како је у једној послеријатној изјави рекао, да би у тим тешким тренуцима надахнуо борцима вјеру у побједу и позвао их да истрају у натчовјечанској борби коју су већ више мјесеци водили.

Заповијест о општој офанзиви била је послата свим јединицама с којима је Врховни штаб тада имао везу: штабовима 1. и 2. пролетерске бригаде и главним, односно оперативним штабовима црногорских, санџачких, херцеговачких и источnobосанских партизанских јединица.

Показало се, међутим, да услови за извођење офанзиве на територији Црне Горе, Санџака, Херцеговине и источне Босне нијесу постојали. Било је већ касно: непријатељска офанзива је била у пуном замаху, а партизанске јединице су, бранећи на широком фронту слободну територију, једва одолијевале далеко надмоћнијим снагама окупатора и квислинга. До средине маја је већ била изгубљена читава слободна територија у југоисточној Босни, а Врховни штаб и Централни комитет су били принуђени да напусте Фочу и повуку се у Црну Гору, на Пивску планину. Био је то њихов први боравак на тлу Црне Горе.

Пратећи развој ситуације у Црној Гори, Тито је закључио да је она доста конфузна. Борбе са четницима и Италијанима биле су у пуном јеку а, према посљедњим извјештајима, четницима је код Мојковва био задат пораз. Па, ипак, четници су све више јачали, што је повећавало забринутост. Тих дана је Тито с посебном пажњом пратио развој збивања у Црној Гори, тражећи од Главног штаба да га што чешиће обавјештава о ситуацији и о току борби са четницима, стављајући му до знања да ће у Црну Гору упутити једну пролетерску бригаду, уколико црногорске партизанске јединице не буду могле да саме изађу на крај са четницима. Он је још 14. маја увече већ био издао наређење да 1. пролетерска бригада крене у Црну Гору и да до 20. маја буде у Жабљаку,⁷⁰ али је у међувремену промијенио одлуку и обуставио покрет ове бригаде, јер је од Главног штаба

⁷⁰ Архив ЦК СКЈ, Фонд ЦК КПЈ, бр. 3202; Зборник, том II, књ. 4, док. бр. 40.

за Црну Гору добио одговор да му помоћ није потребна. Главни штаб је, наиме, сматрао да ситуација у Црној Гори ипак није таква да је не би могао ријешити сам, са својим борцима, којих је средином маја било око 4000. „За сада није нам потребна никаква војничка помоћ с ваше стране“, стајало је у његовом писму од 14. маја, „јер имамо довољан број партизана, само ако успијемо да их исхранимо. Зато нам не требате слати Пролетерску бригаду, уколико немате ви неких других намјера“.⁷¹

Како је истовремено примио извјештај из Херцеговине да су и тамо, посљедњих дана, догађаји узели неповољан обрт и да би била веома пожељна помоћ пролетерских јединица, Тито се није двоумио: одмах је, 1. маја, наредио Штабу 16. пролетерске бригаде да три батаљона, преко Стабана, Изгора и Чемерна, упути у Херцеговину.⁷²

Тих дана су се у Врховном штабу веома интересовали и за развој догађаја у Санџаку, пошто је та област у његовим плановима имала значајно мјесто: економски релативно богатији од Црне Горе и Херцеговине, Санџак је требало да послужи као база за набавку хране, а преко њега су се могле упућивати јединице у Србију. Стога је Тито, 8. и 14. маја, наредио Главном штабу за Санџак да прикупља податке о ситуацији у рејону Нове Вароши и у граничном појасу према Србији.⁷³ „Имајте у виду“, упозоравао је, „да ћете се ви у потребном моменту пребацити с ону страну Лима. Припремајте терен у том погледу Ми већ предузимамо мјере да осујетимо све планове непријатеља на том терену. За сада вам ништа више не можемо о томе казати, док не буду припреме извршене. У вези са доласком већих јединица на вашу територију предузмите све мјере да се скупи што више жита и стоке на одређеним сигурним тачкама... Било би добро да ви пошаљете што прије пар сигурних другова на било који начин на територију Нове Вароши и околице да испитују тачно ситуацију тамо и могућност изненадног напада на Нову Варош“. У међувремену је Тито предузео мјере да се дио 1. пролетерске бригаде, по стабилизирању фронта у долини Дрине, јужно од Фоче, упути у Санџак.

Међутим, догађаји који су убрзо услиједили пореметили су ове планове. У Санџаку су из Србије стигле бројне Недићеве трупе. Оне су, са четничким снагама, прешле у напад, потискујући партизанске јединице из долине Лима ка Тари и планини Љубишњи. Тешке борбе вођене су тих дана на Каменој гори и око Шаховића. Предстојао је и губитак слободне територије Санџака, а тиме и значајне економске базе, тако неопходне тих дана када је глад озбиљно угрожавала опстанак партизанских јединица. У таквој ситуацији више није могло бити говора о

⁷¹ Зборник, том III, књ. 3, док. бр. 98.

⁷² Исто, том II, књ. 4, док. бр. 49.

⁷³ Исто, док. бр. 20 и 39.

концентрацији јачих партизанских снага у Санџаку, о нападу на Нову Варош и о припремању терена за прелазак у Србију. То тим прије што се, упркос јављеним вијестима о поразу четника код Мојковца и Колашина, ситуација на том сектору није побољшавала. Четници су се, напротив, брзо опоравили од задобијених удараца и поново преузели иницијативу, прешавши у жестоке нападе. Такав, веома неповољан, развој налагао је потребу да се у Црну Гору упуте, у помоћ, јаче снаге, да би се ситуација тамо рашчистила, без чега је свака помисао о преношењу дејстава у Санџак била илузорна. У међувремену је из Херцеговине затражено од Врховног штаба да неколико батаљона пролетерске бригаде упуте у помоћ ради убрзавања акције против четника који су и тамо оживјели своју разбијачку активност.⁷⁴

Пред Титом и Врховним штабом су се тих дана налазили, збиља, веома тешки и сложени задаци: исувише захтјева с многих страна у исти мах — а снага недовољно. Па ипак, морало се маневрисати, упућујући те снаге час тамо час онамо, већ према томе како је ситуација налагала. Тек што је главнину 1. пролетерске бригаде послао у Херцеговину, Тито је 18. маја примио депешу Ивана Милутиновића (пслату телефоном из Горњих Брезана у Крстац, одакле су је курири пренијели у Лијећевину, у сједиште Врховног штаба) у којој се јављало да се ситуација у Црној Гори погоршала, посебно на сектору Никшића, јер су и тамо Италијани, са четницима, прешли у офанзиву, наступајући дуж комуникације Никшић—Шавник. Милутиновић је, у вези с тим, тражио да се китно упуте пролетерска бригада на тај правац.⁷⁵ Том закашњелом захтјеву се, међутим, није могло удовољити, јер је 1. пролетерска бригада већ била упућена у Херцеговину, а 2. пролетерску бригаду је, по Титовој оцјени, требало задржати према Фочи да би под контролом држала рејон јужно и југоисточно од тога града, „како би имали чим већу слободу маневровања и онемогућили организовање четничких јединица“, а уједно осигурали залеђа санџачким партизанским јединицама.

Мада није располагао свим подацима на основу којих би имао јасан увид у ток борби у свим областима и на свим правцима гдје је била у току непријатељска офанзива, Тито је закључио да се ситуација све више погоршава и да развој догађаја из дана у дан узима све непожељнији ток. У Црној Гори је у другој половини маја офанзива добијала све веће размјере и све јачи замах, а четници су, очигледно, све више јачали. Покушаји Главног штаба за Црну Гору да се четницима код Мојковца и Колашина нанесе пораз нијесу успјели. Напади на Колашин, у току 16. маја, завршили су се неуспјешно и четници су након тога, и на том сектору, прешли у наступање. Борбена

⁷⁴ Исто, том IV, књ. 5, док. бр. 8.

⁷⁵ Ј. В. Тито, *Сабрана дјела*, том 10, напомена приређивача бр. 470.

способност партизанских снага, изнурених, с мало муниције, упркос високом моралу, била је знатно ослабљена.

Тито је био незадовољан исходом борби за Колашин и није дозволио да се напад на то четничко упориште обнови, како је предлагао и начелник Врховног штаба Арсо Јовановић, који је тамо био упућен. „Извучите поуке из акције око Колашина“, писао је штабу који је руководио нападом. „Од људства се не смије захтијевати нешто што оно не може да изврши. Било је неправилно што сте водили огорчене борбе. Чуди нас да круто схватате сваку ситуацију...⁷⁶

Да би се што непосредније упознао са ситуацијом у Црној Гори и Санцаку и на лицу мјеста донио одлуку о даљим мјерама које треба предузети, Тито је 21. маја стигао на Жабљак, а наредног дана је одржао савјетовање са представницима главних штабова за Црну Гору и за Санцак. Разматрано је стање послје неуспјелих борби око Колашина и наступања јаким четничких снага преко Сињајевине. Тито је указао да су политичке погрешке и неправилно руковођење војним операцијама изазвали овако неповољан развој догађаја у Црној Гори. Закључено је да је ситуација исувише тешка и да је бескорисно и даље водити фронталне борбе, које су и физички и психички исцрпље борце. Стога је одлучено да се изврши постепено повлачење партизанских снага из Црне Горе и Санцака и да се од њих формирају пролетерске бригаде, а да се на напуштену територију, у позадини непријатеља, пребаци „што већи број руководећих партијаца“. У том смислу издата су наређења црногорском и санцачком главном штабу и упутства Покрајинском комитету КПЈ за Црну Гору и Боку и Обласном комитету КПЈ за Санцак.⁷⁷

Тито је сматрао да о тешкој ситуацији у Црној Гори и Санцаку треба да обавијести Коминтерну и да је поново замоли да код совјетске владе издејствује слање помоћи. Он је стога, 22. маја, упутио Коминтерни сљедећи телеграм:

„Од 20. маја налазим се са начелником штаба на црногорском сектору фронта. Стање је овдје критично. Италијанске јединице наступају са свих страна против наших партизанских јединица заједно са војним четницима Драже Михајловића, којима командује Станишић. Четници иду по шумама и планинама, а Италијани — моторизацијом. Четници имају огромну количину аутоматског оружја, минобацача и муниције. Они насилно мобилишу сељаке, а оне који се опиру — убијају или масовно одводе у концентрационе логоре у Албанији. Наши партизански батаљони потпуно су исцрпљени у непрекидним борбама, а осим тога

⁷⁶ Зборник, том II, књ. 4, док. бр. 69.

⁷⁷ Исто, док. бр. 69, 83; том III, књ. 3, док. бр. 185; Д. Јауковић, *Санцак у НО рату*, ВИГ, 3/1961, стр. 42.

— немају више муниције. Ми морамо извући велики дио батаљона из Црне Горе да не би били уништени.

Сав народ проклиње југословенску владу у Лондону, која преко Драже Михајловића помаже окупаторима. Мени са свих страна постављају питања борци и народ: 'Зашто нам Совјетски Савез не шаље помоћ; бар да пошаљу муниције и аутоматског оружја'. Са невиђеним хероизмом боре се наши партизани. Ево примјера: борци и команданти Ловћенског батаљона поручили су ми: 'Кажите другу Титу да ћемо сачувати два друга који ће доћи да јаве да смо сви погинули'. Питање помоћи за нас је врло озбиљно. У име Врховног штаба молим да пренесете Врховној команди Црвене армије нашу молбу да нам се помогне. Непријатељ чини посљедње напоре да нас уништи. Животи стотине хиљада су у опасности. Ми знамо да је то немогуће, наста-вићемо борбу без обзира на жртве.

Не може ли се у Лондону нешто учинити против такве издајничке политике југословенске владе?⁷⁸

Наредних дана ситуација је била нешто јаснија. У Црној Гори су и посљедње двије ослобођене вароши, Жабљак и Шавник, 26. и 27. маја пале у руке непријатеља и запријетила је озбиљна опасност да ће и преостали дио слободне територије, у крајњем сјеверозападном дијелу Црне Горе, убрзо бити изгубљен. Јаке четничке и италијанске снаге су се припремале да из рејона Жабљака и Шавника, преко Дурмитора и дуж Комарнице, продру на плато Пиве. Тито је из Плужина, гдје је стигао 25. маја, захтијевао да се активном одбраном и офанзивним дејстви-ма непријатељ задржи, како би се извршила евакуација свих рањеника и болесника на лијеву обалу Пиве и, даље, према Сутјесци и Херцеговини. Непријатељ је напредовао и у Бањанима, а у Голији је дошло до четничког гуча. Ситуација је у Црној Гори, дакле, била таква да се радило само о данима када ће и преостали дио слободне територије морати бити напуштен.

Двадесет девог маја у Плужине су стигли Иван Милутиновић и Милован Ђилас с новоименованим Покрајинским комитетом КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак. Истог дана је Тито с њима одржао састанак на коме је анализирана ситуација послије неуспјешних борби и повлачења. Да се напуштена територија не би потпуно препустила четницима и њиховом утицају, ријешено је да се у позадину непријатеља упути што већи број руководећих партијских кадрова који би тамо радили на поновном покретању борбе.

Даљи ток догађаја ишао је својим неумитним током: до средине јуна и преостали дио слободне територије у сјеверозападним крајевима Црне Горе био је изгубљен, а партизанске јединице су се, под притиском далеко јачих окупаторских и чет-

⁷⁸ А — ЦК СКЈ, Фонд ЦК КПЈ — Ки, бр. 1942/109.

ничких снага и мноштва недаћа (глади, недостатка муниције, изнурености људства и др.), повукле у планинско подручје око Сутјеске. Од партизанских јединица из Црне Горе и Санџака формиране су три пролетерске бригаде: 3. санџачка и 4. и 5. црногорска. Оне су, заједно са 1. и 2. пролетерском бригадом и Херцеговачким одредом, представљале јаку групацију којом је Врховни штаб тада непосредно располагао и на коју се могао ослонити у извршавању наредних, веома крупних, стратегијских, задатака који су стајали пред њим.

Губитак слободне територије у Црној Гори веома је тешко примљен у Врховном штабу и Централном комитету, тим више што се на Црну Гору гледало као на једно од најјачих упоришта народноослободилачке борбе у коме је Комунистичка партија имала велики утицај. Пораз у Црној Гори схваћен је, међутим, као привремени узмак пред окупаторским трупима и снажном контрареволуцијом, послје којег ће поново, када прилике буду повољније, доћи до оживљавања народноослободилачког покрета.

На сједници, одржаној 19. јуна на Зеленгори, Централни комитет КПЈ је дискутовао о мјерама које треба предузети да би се савладале озбиљне тешкоће у које је народноослободилачки покрет запао послје војних неуспјеха у операцијама у току прољећа и наглог и брзог јачања четничког покрета у Србији, Црној Гори, Санџаку, Херцеговини, источној и средњој Босни. Оцјењивана је ситуација у једном од најтежих периода народноослободилачког рата и тражен одговор на питање куда треба кренути са групом пролетерских бригада, у којима је највише било бораца из Црне Горе. Одлучено је да бригаде крену на запад, у правцу западне Босне и Хрватске, јер су тамо били најповољнији услови за развој народноослободилачке борбе и за омасовљење и јачање Народноослободилачке војске.⁷⁹

Приликом разматрања ситуације у Црној Гори, закључено је да је стање у њој, послје изbacивања партизанских јединица, постало врло тешко и да је народноослободилачки покрет запао у озбиљну кризу. На сједници су анализирани и узроци појаве и брзог развоја четничког покрета и констатовано је да је окупатор, поред употребе силе, пријетњи и окрутних репресалија предузетих да би заплашио становништво, „у својој политици изазивања грађанског рата врло вјешто играо на карту „баука револуције“ и искоришћавао секташке грешке, нарочито у Црној Гори и Херцеговини“.

„Тамошњи су другови“, констатовано је у закључцима сједнице (како их је интерпретирао један од учесника), „неправилно схватили суштину развоја међународних односа, заопштравали борбу на питањима „оног сјутра“, тј. „друге ета-

⁷⁹ М. Лековић, *Офанзива пролетерских бригада у лето 1942. год.*, Београд 1965, стр. 23.

пе' и неправилно постављали однос Партије и војске, тако да је руководећа улога КП на пракси била срозавана. Из такве, грубо искривљене, политичке линије излазио је на пр. и неправилан критеријум у ликвидацији, и то масовно, петоколонаша и непријатеља народа, као и таквих људи за које народ није био убијеђен шта су, а који често и нису били непријатељи већ само 'неутралци', — критеријум који је у много чему био класни а не национални, те нарочито у Херцеговини, права 'страховлада' војног руководства. Такве погрешке су знатно олакшале окупатору и четничким вођама њихов курс на изазивање грађанског рата и помогле им да привремено заведу или бар пасивизирају дјелове сељаштва".⁸⁰

Секташке грешке и тзв. лијево скретање су и на овој сједници, као и на оној априлској у Фочи, и на савјетовањима у Жабљаку и Плужинама, оштро осуђени, а чланови Политбироа М. Ђилас и И. Милутиновић су добили укорје „што нису успјели да обезбиједу спровођење правилне линије ЦК".⁸¹

Одлазак Централног комитета КПЈ и Врховног штаба са групом пролетерских бригада у западне крајеве земље, крајем јуна 1942. г., и њихово удаљавање од Црне Горе нијесу значили да се њихова брига за развој и судбину народноослободилачког покрета у тој покрајини смањила. Напротив. Тај одлазак је управо имао за циљ да се припреме потребни услови за успјешан повратак у Црну Гору, Херцеговину, Србију, за дефинитиван обрачун са четницима, основном снагом контрареволуције. Прије поласка на тај велики историјски поход на запад, обраћајући се борцима 4. црногорске бригаде, Тито је рекао: „Ја вас увјеравам да наши непријатељи неће у Црној Гори дуго ликовати. Црногорци ће остати досљедни својим слободарским традицијама, а и ви сами одвојили сте се од Црне Горе с вјером да ћете се у њу вратити као ослободиоци".⁸²

Повјерење у црногорске комунисте и увјерење да ће се ситуација у Црној Гори поправити и криза пребродити, Тито је, неколико дана раније, у писму члану Врховног штаба А. Ранковићу, изнио овим ријечима: „Упркос доста тешке ситуације код Црногораца, ја сам ипак увјерен да ће се она поправити, јер у Црној Гори — без обзира на све грешке — имамо красних људи спремих на сваку жртву".⁸³

⁸⁰ Зборник, том II, књ. 5, док. бр. 13, стр. 44—5, док. бр. 14, стр. 49, 50.

⁸¹ Исто, док. бр. 52, стр. 135; књ. 4, док. бр. 190.

⁸² Исто, том III, књ. 3, док. бр. 194.

⁸³ Исто, док. бр. 158.

VII

Крајем јуна Централни комитет и Врховни штаб су са групом пролетерских бигада, напустили гранично подручје Црне Горе и кренули ка западној Босни и Хрватској. Мјесец дана касније за њима је кренула и 5. црногорска бригада. Од тада па све до прољећа 1943. године, до доласка Оперативне групе дивизија ВШ у Црну Гору, практично су престале везе ЦК КПЈ са њеним партијским руководством. У току друге половине 1942. године у ЦК је из Црне Горе стигао само један извјештај. Било је то писмо Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак, писано још 31. јула. У њему је стајало да се Покрајински комитет није тако дуго јављао Централном комитету због тога што није имао везе са већим бројем партијских организација те му ситуација у Црној Гори, Боки и Санџаку „уопште није била позната“.⁸⁴ Па ипак, иако извјештај није био потпун, из њега се могло закључити да је стање у Црној Гори, Боки и Санџаку веома неповољно и да се Покрајински комитет доста тешко сналази у новонасталој ситуацији.

На сједницама Централног комитета, одржаним у Гламочу 21. августа и 8. септембра, разматрана је, између осталог, и ситуација у Црној Гори, те је одлучено да се Покрајинском комитету пружи помоћ упућивањем извјесног броја искуснијих партијских руководилаца, који су се налазили у 4. и 5. црногорској бригади.

Почетком октобра са Блажом Јовановићем и Душаном Мутошом, које је ЦК упутио у Албанију, кренуло је за Црну Гору и неколико партијско-политичких радника. Та је група у другој половини октобра стигла у Покрајински комитет, коме је предала писмо и материјале Централног комитета КПЈ. Писмо су, на Титову сугестију, у име ЦК КПЈ, написали Милутиновић и Ђилас. У њему је била изложена ситуација у осталим крајевима земље и сугерисано да се у Црној Гори са пропагандне активности пређе смјелије на оживљавање народноослободилачког покрета и на извођење војних акција.⁸⁵

До Централног комитета ће, додуше, у наредним мјесецима стизати непотпуне и недовољно поуздане вијести о стању у Црној Гори, које ће доносити поједини партизани и партијски радници који ће, на своју руку или по задатку, стизати на слободну територију у западној Босни.⁸⁶ Но, без обзира на то, Централни комитет је знао да је ситуација тамо веома тешка, али

⁸⁴ Исто, књ. 4, док. бр. 144.

⁸⁵ Исто, том II, књ. 5, док. бр. 149.

⁸⁶ Мишо Лековић, *Црна Гора у плановима Врховног штаба НОВЈ почетком 1943*, ВИГ, 2—3, 1973.

је био увјерен да ће КП и напредне снаге у Црној Гори успјети да савладају кризу, да поново разбукте народноослободилачку борбу и обрачунају се са четничким покретом. На том увјерењу су Централни комитет и Врховни штаб и правили своје планове о продору главних снага НОВЈ на исток — на територију Херцеговине, Црне Горе, источне Босне и Србије, гдје је, по њиховој оцјени, у прољеће 1943. године требало да се одиграју одлучујући догађаји, јер се рачунало на могућност, или боље рећи на опасност, англоамеричког искрцавања на Балкан, што би четничком покрету дало значајну подршку.

Повјерење које је Централни комитет КПЈ имао у партијску организацију у Црној Гори и у приврженост црногорског народа народноослободилачком покрету било је оправдано. Наредни догађаји којима ће бити испуњена 1943. година најрјечи-тије ће то потврдити.

Mišo Leković

TITO ET LA LUTTE DE LIBÉRATION NATIONALE AU MONTÉNÉGRE DANS LES DEUX PREMIÈRES ANNÉES DE LA GUERRE DE LIBÉRATION NATIONALE

R e s u m é

Dans cet article on expose une vue complète de l'engagement de Tito quant à la direction de la lutte de libération nationale sur le territoire du Monténégro pendant les deux premières années de guerre, juste quand cette lutte avait un cours très gros, passant par des phases d'ascension et des chutes, par des procès d'efficacité et de crise, suivie par des agitations à l'intérieur et des changements de formation politique, par des conflits très forts avec les forces contre-révolutionnaires ayant, par beaucoup d'indices, un caractère de guerre civile.

A cause d'un tel état dramatique et une telle complexité, la lutte de libération nationale au Monténégro confrontait ses dirigeants à un tas de problèmes de caractère militaire et politique qui apparaissaient dans toute leur gravité et leur aiguë, exigeant des réponses et des solutions adéquates. L'engagement de Tito, de l'État suprême et du Comité central du Parti Communiste de Yougoslavie à ce qu'une assistance soit présentée à l'État-major et au Comité régional du Parti Communiste de Yougoslavie au Monténégro, était juste pour cela d'une très grande importance. Leur assistance, surtout vers la fin de l'automne 1941 justique mi—juin 1942, était extraordinairement intensive et fructueuse. Pendant son séjour en Bosnie de l'est, particulièrement à Foča et plus tard à amis du mouvement de libération nationale furent informés sur le développement, Tito s'intéressait vivement pour le développement des événements au Monténégro. En envoyant plusieurs ordres et des directives écrites, il tâchait de faire influence plus fructueuse et plus efficaces au développement de la lutte de libération nationale au Monténégro. En qualité de commandant suprême et secrétaire du Comité central du Parti Communiste de Yougoslavie, il donnait, par ses lettres envoyées au Monténégro, des ordres pour la formation des unités militaires et pour l'exécution des actions militaires, pour la formation des organes d'autorité de libération nationale et pour l'organi-

sation de la vie sur le territoire lebé; il analysait et appréciait la situation politico-militaire et autres phénomènes et procès et il attirait l'attention sur les défauts et les faiblesses et à la manière de leur élimination. Dans les plans et les appréciations de Tito, le Monténégro occupait une place enviable quant à la situation militaire-stratégique, politique, et globalement à tous les autres événements. Par conséquent, le soin particulier de Tito pour le développement de la lutte de libération nationale sur son sol était tout à fait compréhensible. Soit qu'il s'en faisait des actions militaires des unités partisans monténégrines, surtout dans les luttes contre les tchetniks pendant l'hiver et le printemps 1942, soit des phénomènes et des procès politiques, les directives écrites de Tito, les signalisations, les critiques, les conseils et les instructions et les interventions par les délégués y envoyés par lui, signifiaient une grande aide aux dirigeants du parti et militaires du Monténégro. Ses observations critiques étaient particulièrement importantes en ce qui concernait la direction plus radicale de la politique, soit »la déviation gauche«.

Après la perte du territoire libre au Monténégro et le départ de l'Etat suprême et du Comité central du Parti Communiste de Yougoslavie pour la Bosnie de l'ouest, leurs liens avec le Monténégro furent interrompus, mais leurs soins et leur intérêt pour les événements sur son sol ne furent pas amoindris. Au cours de la deuxième moitié de l'année 1942, Tito tâchera de recevoir un exposé plus complet sur la situation au Monténégro et d'exercer son influence sur la ranimation de la lutte de libération nationale, afin de créer des conditions favorables pour la réalisation des plans stratégiques sur la pénétration des forces puissantes de l'armée yougoslave de libération nationale dans les régions de l'est du pays.